

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

Т. О. Ремех

**Методика навчання учнів 9-го класу
основ правознавства**

Методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016:34](072)*9 кл.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 27.11.2017 р.)*

Рецензенти:

Смагін І. І., доктор педагогічних наук, професор, ректор КЗ «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»;

Антонець Н. Б., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Новицька Н. І., учитель-методист, учитель історії та правознавства Київської гімназії східних мов № 1.

Ремех Т. О.

Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник / Т. О. Ремех.— К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.— 96 с.

ISBN 978-617-7724-14-7

Методичний посібник «Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства» призначений для вчителів основної школи, які викладають правознавство.

Посібник складається з трьох взаємопов'язаних розділів.

Перший розділ уналежнює теоретико-поняттєве розуміння специфіки навчання основ правознавства дев'ятикласників, розкриває сутність проблематики методичного посібника, окреслює методичні питання.

У другому розділі розглянуто методи навчання учнів 9 класу основ правознавства, подано їх сильні й слабкі сторони, описано методіку застосування методів на уроках із предмета. До кожної групи методів наведено відповідні приклади.

Третій розділ посібника уналежнює характеристику компетентнісно орієнтованого уроку з основ правознавства (структура, мета, етапи, форм та методів оцінювання учнів).

У посібнику представлені авторські методичні розробки уроків з нового предмета «Основи правознавства» (9 клас).

Методичний посібник стане в пригоді вчителям правознавства, методистам правознавства, викладачам і студентам педагогічних університетів, слухачам інститутів післядипломної педагогічної освіти.

УДК 373.5.016:34](072)*9 кл.

ПЕРЕДМОВА

Шановні вчителі, колеги!

Цей методичний посібник призначений для тих учителів, які викладають правознавство в 9 класі. Його створення є результатом майже десятирічних теоретичних досліджень і практики, нагромадження авторкою досвіду навчання школярів правознавства.

У першому розділі посібника викладено окремі теоретичні положення, що характеризують компетентнісний підхід у шкільній правознавчій освіті, подано терміносистему вказаної проблеми, висвітлено сучасні теорії і практику компетентнісно орієнтованої дидактики.

Другий розділ посібника присвячено формуванню компетентностей учнів у навчанні основ правознавства, побудованого на основі інноваційних педагогічних підходів, описано процес розвитку правової предметної компетентності з точки зору змісту і методики навчання, що має враховувати вчитель правознавства при викладанні предмета.

У третьому розділі ґрунтовно описано компетентнісно орієнтований урок із основ правознавства, зауважено на структурі та методиці уроків із основ правознавства, подано детальний опис поурочної діяльності вчителя і учнів із необхідними поясненнями.

Сподіваємось, що методичний посібник допоможе Вам краще зорієнтуватися в теорії та практиці компетентнісно орієнтованого навчання основ правознавства та впровадити його в своїй практиці, а також проводити інноваційні цікаві уроки з предмета.

Бажаємо успіхів і натхнення!

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
Розділ 1.	
КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ УЧНІВ	
ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА	7
1.1. Які концептуальні основи предмета «Основи правознавства».....	7
1.2. У чому суть компетентнісного підходу до навчання учнів основ правознавства	9
1.3. Якою є структура правової предметної компетентності учнів ...	11
1.4. Які підходи до цілевизначення в навчанні учнів основ правознавства	13
1.5. Як формувати правові поняття в учнів на уроках	16
1.6. Як реалізувати міжпредметні та внутрішньокурсові зв'язки	18
1.7. Яким є компетентнісно орієнтований підручник із основ правознавства	20
Розділ 2.	
АКТИВНІ ТА ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ У КОМПЕТЕНТІСНО	
ОРІЄНТОВАНОМУ НАВЧАННІ УЧНІВ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА	26
2.1. Які є методи навчання учнів предмета	26
2.2. У чому суть інтерактивного навчання учнів основ правознавства	27
2.3. Які інтерактивні методи ефективні на компетентнісному уроці	29
2.4. Як організувати групову роботу учнів на уроках із основ правознавства	32
2.5. Які є спеціальні методи навчання учнів основ правознавства ...	34
2.6. Які пояснювально-ілюстративні методи застосовують в навчанні учнів основ правознавства	39
2.7. Як організувати самостійну та домашню роботу учнів із основ правознавства	41

Розділ 3.

УРОК ІЗ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

ЗА КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ 47

3.1 Які види уроків передбачено програмою предмета..... 47

3.2. Якою є структура уроку з основ правознавства 48

3.3. Що відбувається на основних етапах компетентнісного
уроку з основ правознавства 49

3.4. У чому особливості практичного заняття
з основ правознавства..... 52

3.5. Як організувати й провести контроль знань і вмінь учнів
із предмета 55

3.6. Як оцінювати учнів на компетентнісно орієнтованому
уроці з основ правознавства..... 58

3.7. Приклади уроків (методичні розробки) із предмета
«Основи правознавства» (9 клас)..... 63

Література 94

ВСТУП

Шкільна правова освіта спрямована на отримання учнями знань, умінь, навичок, ставлень і ціннісних орієнтацій, що формують їхню адаптивність і мобільність, спроможність ефективно функціонувати в поліваріантному світі, реалізувати життєві цілі й плани.

Трансформація її змісту потребує розв'язання низки питань як-от: відбір та застосування форм, методів, технологій і засобів навчання, що мають оптимально розв'язувати завдання компетентісно орієнтованого навчання; готовність учителів до реалізації оновленого змісту освіти; зміна процедур оцінювання навчальних досягнень учнів; упровадження нових підходів до цілевизначення.

Шкільні правознавчі предмети і курси не мають на меті підготування професіоналів у галузі права. Основне завдання вчителя правознавства — системою відповідних методичних прийомів сформувати в учнів уміння й навички проведення аналізу та оцінювання суспільних явищ, процесів і тенденцій в українській державі та світі, пропонування способів розв'язання суспільних і життєвих проблем на основі права і положень законодавства, здійснення самостійного пошуку й аналізу інформації про життя суспільства й людини в ньому в різних джерелах.

Загальною метою навчання школярів основ правознавства є створення позитивного ставлення до права як провідного інституту нормативного регулювання суспільних відносин і найвищої цінності людської цивілізації; ознайомлення учнів з основними галузями права та засвоєння ними чільних правознавчих понять; формування заснованих на правових знаннях системи вмій і навичок та правового досвіду.

Компетентнісний підхід, що є стрижевим підходом до навчання школярів у Законі України «Про освіту» (2017 р.) та Основах стандарту Нової української школи, має наскрізно пронизувати навчання дев'ятикласників основ правознавства. Водночас у масовій практиці навчання учнів правознавства цей підхід досі поступається традиційному навчанню, орієнтованому на знаннєву парадигму освіти. Одним із шляхів ефективного розв'язання означеної проблеми може стати надання компетентнісної спрямованості методиці шкільного правознавства, що перетворюватиме її на дієвий інструмент правової освіти школярів.

РОЗДІЛ 1

КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ УЧНІВ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

1.1. Які концептуальні основи предмета «Основи правознавства»

Із 2017–2018 навчального року в 9 класі загальноосвітніх навчальних закладів викладається предмет «Основи правознавства»¹. Цей предмет покликаний зацікавити учнів/учениць² правознавством, закласти в них основи правових знань, сформувати повагу до права і закону, позитивне ставлення до діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, озброїти їх уміннями діяти в життєвих ситуаціях відповідно до вимог норм права і положень законів.

Концептуальні основи програми предмета «Основи правознавства» такі:

Метою навчання правознавства є надання учням основ правових знань, виховання поваги й любові до своєї держави та державотворчих і правотворчих традицій, забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів і правомірної поведінки школярів.

Предмет сприяє становленню особистості, розвитку критичного мислення, логіки, здатності розуміти й оцінювати правові явища та процеси, аналізувати різноманітні життєві ситуації відповідно дій правових норм, спонукає учнів ставити запитання та шукати відповіді щодо ролі держави й права в житті людини і суспільства. Знання учнями основ правознавства спрямоване на формування певної системи цінностей, вплив на їхню правосвідомість та рівень правової культури, прищеплення інтересу до права, заохочення свідомої реалізації, застосування та додержання правових норм.

Зміст предмета ґрунтується на людиноцентричному й аксіологічному підходах у контексті правничої науки, де право розглядається як мистецтво добра та справедливості. Методологія відбору змісту базується на системі наукових ідей і понять юридичної науки, загальнолюдських цінностях (як-от право, справедливість, права і свободи людини, верховенство права, народовладдя, демократія), сучасних психолого-педагогічних вимогах. Учні мають сприймати право як важливий інструмент досягнення людиною своїх цілей, засіб захисту її законних інтересів та відновлення порушеної справедливості, підставу для застосування до правопорушників заходів державного примусу.

Отже, зміст предмета «основ правознавства» відповідає сучасним освітнім викликам та спрямований на набуття учнями ключових та правової предметної компетентностей.

1) Основи правознавства. 9 клас: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. Муза, Р. Євтушенко, В. Сутковий, Т. Зорнік, Л. Лоха, В. Силенко // Історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році; оновлені на компетентнісній основі навчальні програми для 5–9 класів ЗНЗ; методичні коментарі провідних науковців щодо впровадження ідей Нової української школи. — К.: УОВЦ «Оріон», 2017. — с. 88–94.

2) Далі по тексті ми не писатимемо учень/учениця, проте матимемо на увазі саме таке формулювання

Предмет вивчається учнями в 9 класі впродовж одного навчального року в обсязі 35 годин. Програма мінімізована відповідно вікових особливостей дев'ятикласників, має чіткі орієнтири для оцінювання результатів навчання учнів (знань, умінь та навичок), що уможлиблює активізацію їхньої пізнавальної діяльності й усуває їхнє перевантаження.

У 9 класі пізнавальні інтереси учнів стають стійкішими, з'являється нова мотивація до навчання, змінюються критерії самооцінки й оцінки навколишнього світу, досягаються якісні зміни в способах навчальної діяльності, виникає прагнення до неформального спілкування і лідерства, поступово розгортається систематичне опанування основ наук.

В основній школі формується система цінностей і установок підлітка, шанобливе ставлення до закону, прав і свобод людини, відповідальність як моральна риса, засвоюються відповідні поведінкові моделі, необхідні для життя в суспільстві. Загальновідомо, що здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними властива людині вже у 14 років. Саме в цьому віці людина спроможна правильно розуміти об'єктивний зміст власної поведінки, мету своїх дій, передбачати їх прями й побічні результати, оцінювати свою поведінку відповідно до чинних правових норм й усталених правил моралі³.

В основі програми предмета — розгляд правовідносин, учасниками яких є неповнолітні особи, слугує основою для використання учнями правових знань у реалізації й захисті своїх прав, свобод і законних інтересів, регулюванні взаємовідносин з іншими людьми для вибору правомірних моделей поведінки в життєвих ситуаціях, застосовування ними критичного мислення, аналізу й синтезу правового матеріалу⁴.

Компетентнісно орієнтоване навчання учнів основ правознавства передбачає суттєву зміну функції самого вчителя: він має організовувати самостійну пошукову діяльність учнів, їхню взаємодію з метою розвитку мотивації, соціальних навичок. Для виконання означених завдань ефективними будуть інтерактивні методи навчання (приміром: робота в групі, мозковий штурм, навчаючи-вчуся, обери позицію), а також пізнавальні завдання, що формують і розвивають предметні вміння учнів, вміння застосовувати здобуті теоретичні знання в навчальних, а потім і в життєвих ситуаціях.

Основою правових знань учнів є поняттєвий апарат. Відтак учитель має приділяти належну увагу його формуванню через систему пізнавальних завдань (приміром: складання юридичного словничка за статтями закону, виявлення в тексті й пояснення чільних правових понять, завдання на виявлення спільного й відмінного, побудову графічних організаторів тощо).

---

3) Пишко О.Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів. — дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2015. — 251 с. — С. 45.

4) Основи правознавства. 9. клас: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. Муза, Р. Євтушенко, В. Сутковий, Т. Зорнік, Л. Лоха, В. Силенко // Історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році; оновлені на компетентнісній основі навчальні програми для 5–9 класів ЗНЗ; методичні коментарі провідних науковців щодо впровадження ідей Нової української школи. — К.: УОВЦ «Оріон», 2017. — С. 88–89.

На уроках із основ правознавства учні мають вправлятися в аналізі правових ситуацій та розв'язанні правових задач, складанні за зразком юридичних документів, аналізі фрагментів нормативно-правових актів, побудові схем, логічних ланцюжків, карт понять тощо. Це надаватиме навчанням практичного спрямування й сприятиме формуванню діяльнісного (процесуального) складника правової предметної компетентності учнів.

Для задоволення особистих потреб та інтересів учнів реєстр видів їхньої навчальної діяльності має уналежнювати також індивідуальні та групові проекти, міні доповіді, тематичні презентації, твори-роздуми тощо.

Компетентнісно орієнтоване навчання передбачає також позитивний вплив на вміння учня швидко й адекватно реагувати в нестандартних ситуаціях, ухвалювати ефективні рішення. Ці риси розвиваються в діяльності, що вимагає творчого підходу, гнучких рішень. Тому важливо «виводити» предмет за межі уроків, залучаючи учнів до соціальних проектів та ініціатив. Зростанню пізнавального інтересу учнів до предмета сприятиме їхня участь у позаурочних і позашкільних заходах із правової тематики — конкурсах творів із прав людини, податкового законодавства, тематичних декадах і тижнях, конкурсах малюнків, олімпіадах і турнірах юних правознавців, правових клубів тощо.

До проведення уроків з основ правознавства та позаурочної роботи з правової освіти варто залучати ресурсних осіб — депутатів місцевих рад, державних службовців місцевих органів виконавчої влади, суддів місцевих судів, представників обласних / районних управлінь юстиції. Їхні знання й досвід практичної роботи сприятимуть підвищенню мотивації й інтересу учнів до права, чинитимуть профорієнтаційний вплив на вибір учнями профілю навчання в старшій школі.

У навчанні учнів основ правознавства вчитель має тримати в полі зору сучасні напрацювання правової науки, результати активної нормотворчої діяльності органів державної влади, зміни, внесені до окремих законів, а також притаманні українському суспільству динаміку суспільних відносин, певний консерватизм і плинність національного законодавства.

1.2. У чому суть компетентнісного підходу до навчання учнів основ правознавства

Компетентнісний підхід — це спрямування освітнього процесу на формування та розвиток ключових і предметних компетентностей особистості, результатом якого є формування загальної компетентності людини як її інтегрованої характеристики⁵. *Компетентність* є динамічною комбінацією знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначають здатність особи успішно провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність⁶.

Компетентнісний підхід до навчання учнів основ правознавства має на меті формування вмотивовано компетентної особистості, спроможної орієнтуватися в правових реаліях українського суспільства. Кінцевим результатом навчання

5) Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін.; за заг. ред. О. В. Овчарук. — К.: К.І.С., 2004. — 112 с. — С. 66.

6) Закон України «Про освіту». — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

є формування компетентностей особистості — здатностей, що проявляються в комплексі вмінь, базованих на правових знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді діяльності. Реалізація цього підходу в освітньому процесі розвиває здатність учнів діяти практично, застосовувати набуті правові знання, вміння, індивідуальний досвід дій у конкретних навчальних і життєвих ситуаціях, урегульованих нормами права.

За компетентнісного підходу до навчання основ правознавства учасники навчального процесу зосереджені на результатах навчання. Основним показником досягнень учнів тут є ефективне виконання ними навчальної роботи. Підхід до навчання, заснований на знаннєвій парадигмі, закладає дію учня за зразком чи аналогією, а компетентнісний передбачає досвід самостійної діяльності учнів на основі універсальних знань, де важливим стає не стільки наявність в учня знань, скільки можливість і спроможність учня застосовувати знання й уміння⁷.

Основні відмінності зазначених підходів подано в таблиці 1.1⁸.

Таблиця 1.1

Порівняння знаннєвого й компетентнісного підходів до навчання

Показники	Знаннєвий підхід	Компетентнісний підхід
Спрямування навчання	Опанування учнями навчальним предметом	Послідовне формування й подальше виявлення предметних компетенцій учнів
Основний показник досягнень учнів	Знання зі шкільного предмета	Ефективне виконання учнем діяльності та певних видів робіт
Основна форма презентації навчального матеріалу	Пояснення вчителя, виконання учнями практичних і лабораторних робіт	Використання різноманітних методів і форм подання навчального матеріалу (проблемний пошук інформації, рольові ігри, парна/групова робота тощо)
Зосередженість на результатах	Вхідні	Вихідні
Критерії оцінювання знань й умінь учнів	Унормована шкала оцінювання	Практична демонстрація учнями знань й умінь, застосування різних видів й процедур оцінювання учнів
Етап оцінювання рівня знань	Після вивчення запланованого обсягу навчального матеріалу в межах програми шкільного предмета	Систематичний контроль й оцінювання знань учнів, формуюче оцінювання

7) Топузов О. М. Роль і місце підручника в реалізації компетентнісного підходу до навчання / О. М. Топузов // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. Вип. 12 / [ред. кол. : наук. ред. О. М. Топузов]; НАПН України; Інститут педагогіки. — К. : Педагогічна думка, 2012. — С. 241—247. — С. 244.

8) Пишко О.Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів. — дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2015. — 251 с. — С. 22.

Резюме. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні учнів основ правознавства відображається в цілях і змісті шкільного правознавства, організації навчального процесу та оцінці його результатів.

Компетентна людина знає, що і як робити (індикатори — знання); вміє робити, виконувати (індикатори — вміння); бажає це робити (індикатори — мотиви, інтереси); оцінює, порівнює, цінує зроблене (індикатори — навички, ціннісний досвід)⁹.

1.3. Якою є структура правової предметної компетентності учнів

Метою і результатом компетентнісно орієнтованого навчання учнів основ правознавства є підвищення рівня правової освіченості учнів, поєднання набутих ними правових знань із їхньою внутрішньою позицією, розвиток здатності й готовності керуватися правовими знаннями в житті та діяти згідно норм права та положень законодавства. Зазначене разом виступає правовою предметною компетентністю учня.

Предметну (галузеву) компетентність визначають як набутий учнями в навчанні досвід специфічної для певної сфери діяльності, пов'язаної із засвоєнням, розумінням і застосуванням нових знань, та предметної компетенції як сукупності знань, умінь та характерних рис у межах змісту конкретного предмета, що є необхідними для виконання учнями певних дій із метою розв'язання навчальних проблем, задач, ситуацій¹⁰.

Предметна компетентність є інтегрованим результатом індивідуальної навчальної діяльності учня, що формується на основі оволодіння ним змістовим, процесуальним (діяльнісним) і аксіологічним (ціннісним, мотиваційним) складниками. Відтак структура правової предметної компетентності учнів є сукупністю когнітивної, діяльнісної та аксіологічної компетенцій¹¹.

Зміст правознавства є певним обсягом правової інформації, що має засвоюватися учнем у формі правових знань, умінь і навичок. Це потребує опанування школярами певними способами діяльності, набуття досвіду розв'язанні правових проблем, становлення особистісних емоційно-ціннісних орієнтацій.

Уявлення про право та його знання формують ставлення до нього, готовність слідувати нормам права та вчиняти юридично значущі діяння. *Когнітивний складник* правової предметної компетентності уналежнює певну суму юридичних знань і вмінь із ціннісно усвідомленим розумінням учнем значимості правової реальності.

Діяльнісно-процесуальний складник правової предметної компетентності проявляється в здатності учня самостійно засвоювати правові знання, розв'язувати пізнавальні завдання правового змісту, в спроможності застосовувати способи дій та правовий досвід спочатку в навчальній, а потім і в життєвій ситуації.

9) Старева А. Предметно-методична компетентність учителя суспільствознавчих дисциплін / А. Старева // Методист, 2013. — № 4 (16). — С. 25–30. — С. 25.

10) Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23.11.2011 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. — 2012. — № 4–5. — С. 3–56. — С. 5.

11) Ремех Т. О. Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів: дис. ... канд. пед. наук.: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Тетяна Олексіївна Ремех. — К., 2011. — 270 с. — С. 83.

До основних предметних умінь учнів із основ правознавства відносять: уміння формулювати правові поняття та оперувати ними, вміння аналізувати нормативно-правові акти, вміння аналізувати й розв'язувати правові ситуації та задачі, вміння складати правові документи (за зразком чи самостійно).

Аксіологічний складник правової предметної компетентності проявляється в ступені схвалення або неприйняття учнем правових норм, визначення суб'єктивної значущості права та справедливості, реалізованій в тій чи тій події правового змісту. Пізнаючи правові явища, учень співвідносить їх із власним досвідом, потребами, інтересами. Це, своєю чергою, викликає в нього переживання, що проступають в емоційно-ціннісному ставленні до правової реальності та практичної діяльності в сфері права¹², формує особистісні смисли, коли учень привласнює значимі для нього правові знання.

Правова предметна компетентність як сукупність набутих учнями в навчанні основ правознавства знань, умінь, характерних рис, необхідних для виконання певних дій із метою розв'язання проблем, задач, ситуацій згідно приписів норм права, є пов'язаними між собою правовими компетенціями (її структуру представлено в таблиці 1.2)¹³.

Таблиця 1.2

Структура правової предметної компетентності учня

Компетенція	Прояв
Інформаційна	Уміння учня працювати з джерелами права та юридичними документами; користуватись підручником із правознавства, довідковою літературою (зокрема, енциклопедичною), Інтернетом тощо для самостійного пошуку правової інформації; аналізувати й систематизувати інформацію правового змісту; складати плани, тези, таблиці й схеми; користуватися зразками правових документів.
Логічна	Уміння учня визначати та застосовувати теоретичні правові поняття, терміни, категорії для аналізу й пояснення правових явищ, процесів, подій державно-правової дійсності; визначати причиново-наслідкові зв'язки, сутність і значення правових явищ, процесів і подій, пов'язаних із правом; визначати суть і форми зв'язків особи і суспільства, суспільства і держави, держави і особи; аналізувати, синтезувати, порівнювати й узагальнювати інформацію правового змісту.
Аксіологічна	Уміння учня формулювати емоційно-ціннісне ставлення до права як суспільного явища, що задовольняє інтереси і потреби суспільства, окреслює бажані ідейно-ціннісні настанови; висловлювати власні оцінні судження, оперуючи такими категоріями як справедливість, право, демократія, свобода, права людини, спираючись на набуті знання, загальнолюдські й національні цінності та власну систему цінностей; формулювати обґрунтовану думку щодо суспільних проблем, пов'язаних із правом.

12) Remekh T. O. On the structure of the pupil's law subject competence // SWorld Journal VolJ21508. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sworldjournal.com/e-journal/j21508.pdf>. — С. 9—13.

13) Ремех Т. О. Компоненти і прояви правової предметної компетентності учня / Народна освіта. — № 3 (27), 2015. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.narodnaosvita.kiev.ua

Практично-поведінкова	Уміння учня представляти правові теоретичні знання в різних формах (усній, письмовій, графічній тощо), використовувати їх для виконання практичних завдань, аналізу й розв'язання правових задач і ситуацій, визначати й обирати альтернативні підходи та рішення; вміння здійснювати й пояснювати вибір моделі поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях на підставі норм права й положень законодавства, реалізувати їх у різних видах правовідносин; визначати, в яких ситуаціях слід звертатися по правову допомогу до правника; усвідомлювати відповідальність за власну поведінку.
-----------------------	--

Резюме. Сформована правова предметна компетентність — це здатність учня здійснювати практичну діяльність, ґрунтовану на знаннях поняттєвої системи права, наявності відповідного мислення, поведінкових моделей, узгоджених із нормами права, а також умінь, навичок і ставлень, що уможливають ефективну практичну реалізацію набутих правових знань, умінь і навичок, прояв сформованих цінностей і ставлень, вияв особистісних смислів, оперативне й результативне розв'язання навчальних і життєвих ситуацій та проблем, пов'язаних із правом.

1.4. Які підходи до цілевизначення в навчанні учнів основ правознавства

Загальновідомо, що мета в структурі педагогічної діяльності відіграє вагомую роль. Спрямовуючи діяльність учителя на отримання прогнозованого результату, вона інтегрує й упорядковує виконувани вчителем і учнями дії й операції, забезпечує оцінювання їх продуктивності через зіставлення досягнутих результатів із запланованими.

Цілевизначення — це важливий складник педагогічної діяльності, системоутворюючий чинник, що встановлює не лише передбачуваний результат, а й етапи, форми, методи і засоби діяльності вчителя та учнів. Компетентнісно орієнтоване навчання потребує нових підходів до цілевизначення, спрямованого на результат, адже неможливо реалізувати нові освітні цілі за пасивного засвоєння учнями навчального матеріалу.

Проектування методики навчання учнів основ правознавства має виходити з того, що реалізація оновленого змісту освіти передбачає набуття учнями не тільки знань, а й досвіду здійснення способів діяльності, який втілюється разом із знаннями, вміннями та навичками в творчу, пошукову діяльність із розв'язання нових проблем, у перетворення раніше засвоєних знань у нові способи діяльності, тобто в зростання компетентності учня¹⁴.

Державний стандарт, навчальна програма визначають *чого* навчати учнів з предмета (тобто зміст і вимоги до результатів навчання учнів); вчителі, обираючи ефективні методи й технології навчання, визначають *як навчати* (йдеться про методику навчання). А от *чого фактично навчаться* учні, які знання, вміння, навички, моделі поведінки в різних ситуаціях вони *мають продемонструвати*, щоб можна було вважати їх компетентними, значною мірою залежить від поставленої мети — запланованих очікуваних результатів предмета, розділу програми чи конкретного уроку.

14) Ремех Т. Роль і місце цілепокладання в компетентнісно орієнтованому навчанні учнів правознавства / Т. О. Ремех // Історія в рідній школі. — 2015. — № 10. — С. 23–25. — С. 23.

Підставами для визначення цілей навчання є аналіз основних компонентів змісту навчального матеріалу, діяльності вчителя, внутрішніх процесів особистісного, інтелектуального та емоційного розвитку учнів, їхньої пізнавальної діяльності. Тому цілі навчання слід формулювати через результати, виражені в діях учнів, що можуть бути чітко розпізнані й оцінені вчителем.

Викладання як діяльність вчителя полягає в керуванні активною і свідомою діяльністю учнів із засвоєння навчального матеріалу. Це передбачає розуміння вчителем очікувань та інтересів учня, мотивування й регулювання навчальної діяльності з позицій його розвитку. Пізнавальна діяльність учня має передбачати значну частину мотивованого самостійного пошуку, де він набуває досвіду цілевизначення, комунікативної взаємодії, рефлексивної самоорганізації й самооцінки. Увага вчителя до цілевизначення дає змогу вже на етапі проектування пізнавальної діяльності учнів планувати розвиток їхньої мотиваційно-ціннісної сфери як окремого компонента навчальних цілей і результатів.

У практиці навчання учнів правознавства почасти вчителі застосовують комплексне планування цілей, виходячи із змісту навчальної програми, й формулюють мету уроку як мету власної діяльності. Наприклад: *сформулювати в учнів уявлення про право і закон; навчити знаходити в нормативно-правовому акті чільні правові поняття; ознайомити учнів з поняттям «правовідносини», їх складом та підставами виникнення, зміни й припинення; розширити знання учнів про систему державних органів України та їх повноваження; розвивати вміння учнів аналізувати правові ситуації; сприяти формуванню уявлень учнів про важливість права* і т.п. Хиби такого підходу в тому, що мета, по-перше, ототожнюється із змістом і формулюється як його частина, що має бути засвоєна; по-друге, є загальною і сягає невизначеного майбутнього; по-третє, стосується власне діяльності вчителя, залишаючи учня поза нею; по-четверте, відображає лише те, що учень робитиме на уроці, й не охоплює те, що він зможе зробити, чого досягти та яким учень буде після уроку.

На компетентнісно орієнтованому уроці з основ правознавства міфічна мета на кшталт *показати учням, підвести до висновку, добитись засвоєння, виховати в учнів* має бути змінена на реальні, життєві досягнення учнів, очікувані від уроку. Для цього слід вибудувати систему (ієрархію, таксономію) цілей навчання, виокремити її категорії та рівні, створити чіткий конкретний мовний апарат для опису цих цілей, що забезпечуватиме об'єктивне оцінювання його результатів. При цьому формулювання цілей навчання має бути не описовим, абстрактним, а стислим, технологічним, передбачати конкретні процедури діяльності.

Цілі навчання визначають з огляду на освітні, виховні та розвивальні можливості предмета, а також досягнутий рівень знань, умінь, якостей особистості. Вони формулюються діагностично й операційно та уналежнюють: 1) перелік знань, якими учні мають опанувати; 2) перелік умінь (інтелектуальних, практичних), якими вони мають оволодіти; 3) перелік якостей, які проявлятимуться в учнів; 4) шляхи досягнення цілей (перелік форм, методів і прийомів роботи, рефлексивної діяльності учнів); 5) чітко окреслений кінцевий результат діяльності учнів.

Для ефективного навчання основ правознавства визначення результатів уроку має висвітлювати результати діяльності на уроці учнів (а не вчителя) та чітко відбивати рівень їхніх навчальних досягнень, що очікується як результат уроку.

В результаті слід закладати: 1) обсяг і рівень засвоєння учнями знань, що забезпечуватимуться на уроці; 2) обсяг і рівень розвитку вмінь і навичок, що досягатимуться після уроку; 3) розвиток (формування) емоційно-ціннісної сфери учня, що є підґрунтям їхніх переконань і поведінки¹⁵.

Учитель правознавства має ознайомитись із закладеними в програму «Основи правознавства» вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учнів; опанувати критерії оцінювання навчальних досягнень учнів; з'ясувати для себе ієрархію цілей навчання, що виражає навчальну мету в термінах змін типів поведінки та розумових навичок учнів.

Отримати заплановані результати уроку можна лише за умови залучення учнів до їх формулювання, адже за результати навчання відповідальні обидва суб'єкти освітнього процесу. Учні мають розуміти, для чого прийшли на урок, чого їм слід прагнути та як перевірятимуться їхні досягнення. Учні тоді спрямовуватимуть свою діяльність на досягнення навчальних результатів, коли вони будуть для них особистими (присвоєними) й особистісними (значимими)¹⁶.

Щоб спонукати (вже на рівні підсвідомості) учнів до навчальної діяльності, очікувані результати уроку/розділу слід виражати відповідними дієсловами. Формування знань, предметних умінь і навичок учнів передбачають, що вони будуть здатні *пояснювати* (наприклад, ознаки шлюбу), характеризувати (приміром, види прав людини), *описувати* (наприклад, прийняття неповнолітнього на роботу), *порівнювати* (приміром, проступок і злочин) тощо. Розвиток емоційно-ціннісної сфери передбачає, що після уроку учні зможуть: *оцінити* (наприклад, значення громадянства для людини), *сформулювати й висловити власне ставлення до...* (наприклад, важливості виконання договорів), *висловити власні думки щодо...* (наприклад, значення виховання дитини в сім'ї).

Приклад 1. Тема «Соціальні норми в житті людей».

Після цього уроку учні зможуть:

пояснювати, що таке право; порівнювати норми права і норми моралі, наводити приклади правових норм і галузей права;

характеризувати види соціальних норм; пояснювати важливість соціальних норм для існування держави; визначати спільне та відмінне між нормами права та нормами моралі; оцінювати поведінку людей з огляду на тип соціальних норм.

Приклад 2. Тема «Що таке юридична відповідальність».

Після цього уроку учні зможуть:

пояснювати, що таке юридична відповідальність; називати види юридичної відповідальності; описувати підстави юридичної відповідальності; висловлювати власне судження щодо цілей юридичної відповідальності.

Очікувані результати мають формулюватись/прописуватись так, щоб було зрозуміло, як можна їх виміряти. Наприклад, якщо після двох уроків про правопорушення і юридичну відповідальність учні зможуть пояснювати суть цих правових явищ та наводити приклади, це легко перевірити і «виміряти» оцін-

15) Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К. : Генеза, 2005. — 328 с. — С. 217–218.

16) Пометун О. Після цього уроку ваші учні зможуть..., або Поговоримо про результати навчання // ІВШУ. — 2004. — № 4. С. — 15–19.

кою, врахувавши точність формулювань, повноту пояснення учня, кількість наведених ним прикладів тощо. Щодо ставлення учнів (емоційно-ціннісної сфери), вони можуть їх висловити, виконавши ті чи інші завдання — написати короткий твір-роздум, сформулювати власний висновок, створити плакат тощо. Приклад: *Сформулюйте та запишіть висновок про причини правопорушень та / або їх наслідки для людини, суспільства, держави.*

Представляти учням тему й очікувані навчальні результати уроку краще після мотиваційного завдання й актуалізації їхніх знань. Це — елемент вступної частини уроку, необхідний для забезпечення розуміння учнями змісту їхньої навчальної діяльності — того, чого вони мають досягти в результаті уроку і чого від них очікує вчитель. У цій частині уроку слід також нагадати учням, що по закінченню уроку задекларовані на початку результати перевірятимуться, наскільки вони були досягнуті.

Резюме. Заплановані на урок результати мають формувати/розвивати компетентності учнів у комплексі та бути такими, що досягаються учнями й можуть бути виміряні вчителем. Виконання таких глобальних завдань як, приміром, формування правосвідомості учнів чи виховання патріотизму є завданням освіти в цілому, а не конкретного уроку з основ правознавства.

1.5. Як формувати правові поняття в учнів на уроках

У навчанні сформоване поняття є фундаментом будь-якого нового знання. Зміст правознавства на емпіричному рівні охоплює фактичний матеріал, що відображає ознаки і властивості правових подій, явищ, процесів із зовнішньої сторони, на теоретичному — передбачає осмислення внутрішньої сутності фактів, оволодіння системою наукових понять, висновків, зв'язків, державно-правових закономірностей тощо¹⁷.

Правнича наука за своїм змістом є системою упорядкованих знань про державно-правові явища, закономірності їх існування й розвитку. Її особливість — об'ємний теоретичний матеріал та значна кількість понять як його структурних одиниць, що відображають факти державно-правової дійсності в їхніх істотних властивостях (ознаках), зв'язках та відношеннях. Поняттєвий апарат учня формується в процесі його суб'єктивної пізнавальної діяльності (пізнання права) та теоретичного мислення.

Правові поняття є осередком юридичних знань, результатом узагальнення найважливіших ознак правових явищ та пізнання їх сутності. Вони не є незмінними — правові поняття постійно розвиваються, коректуються, наповнюються новим змістом. Багато правових понять (дефініцій) закріплюються в положеннях законодавства, що пояснюється суто практичними потребами правового регулювання суспільних відносин.

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти передбачає обов'язкове знання учнями понять і термінів у межах навчального предмета — мінімуму знань, який зобов'язані засвоїти школярі.

17) Рябовол Л. Т. Понятійний апарат шкільних курсів правознавства: загальна характеристика та особливості [Електронний ресурс] / Л. Т. Рябовол // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2012. — № 64. — С. 134–139. — Режим доступу: <http://www.nniif.org.ua/File/12rltptas.pdf>, вільний. — Назва з екрана.

Загальна характеристика поняттєвого апарату предмета «Основи правознавства» міститься в навчальній програмі. Правові поняття та терміни складають основу когнітивного компонента правової предметної компетентності. Він проявляється в уміннях учня визначати та застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення правових явищ, співвідносити правові поняття в їх логічному взаємозв'язку, аналізувати діяння учасників правовідносин на основі правових понять.

Формування правових понять потребує планомірного керування діями учнів з боку вчителя з урахуванням їхніх вікових особливостей. Ця робота проходить такі етапи: 1 — активізація знань учнів, необхідних для формування певного поняття; 2 — поглиблення та узагальнення знань для формування поняття на науковому рівні; 3 — теоретичне й практичне застосування поняття¹⁸.

Поняття формуються на трьох рівнях: 1 — засвоєння інформації (відповідь на запитання «що таке»); 2 — застосування понять у типовій ситуації; 3 — творче застосування знань у новій навчальній діяльності¹⁹. Опанування учнем поняттям означає, що він знає його зміст, обсяг, зв'язки і відносини з іншими поняттями й уміє застосовувати його в навчальному пізнанні. Встановлення відносин між поняттями відбувається через визначення, узагальнення, систематизацію й порівняння. Завдання вчителя правознавства — навчити учнів користуватися правовими поняттями як базовими опорними знаннями. Правильно сформований поняттєвий апарат із основ правознавства обумовлює здатність учня застосовувати правові знання й предметні вміння.

Робота учнів над формуванням понять навчає їх прийомам навчальної діяльності (складати план, конспект, тези) та розумової діяльності (аналізувати, узагальнювати, конкретизувати, доводити); переносу прийомів розумової діяльності в нову ситуацію (наприклад, у роботу з новим джерелом інформації); готує учнів до усвідомлення навчального матеріалу й практичного застосування знань у життєвих ситуаціях²⁰.

Резюме. Важливість формування поняттєвого апарату учнів у навчанні основ правознавства обґрунтовується наступним: 1) предмет є новим для учнів — він вивчається лише в 9 класі; 2) засвоєння основних правових понять в силу специфіки правничої науки викликає певні труднощі в учнів; 3) формування поняттєвого апарату в навчанні основ правознавства ускладнюється віковими особливостями учнів, рівнем розвитку критичного мислення й абстрагування; 4) робота з поняттями на уроках обмежена в часі (1 година на тиждень); 5) окремі чільні поняття сформовані в учнів іншими навчальними предметами (і мають певні розбіжності в трактуванні) чи на побутовому рівні, що потребує відповідної роботи з такими поняттями на уроках з основ правознавства.

18) Усенко І. Б. Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя / за ред. І. Б. Усенка. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999. — 357 с. — С. 27.

19) Майорський В. В. Методика навчання конституційного права учнів профільних класів. — дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Вячеслав Віталійович Майорський; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2016. — 287 с. — С. 69.

20) Пишко О. Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів. — дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2015. — 251 с. — С. 68.

1.6. Як реалізувати міжпредметні та внутрішньокурсові зв'язки

Міжпредметні зв'язки в навчанні учнів основ правознавства проявляються у: встановленні взаємозв'язків різних навчальних предметів/курсів за змістовим аспектом; взаємоузгодженості форм пізнавальної роботи учнів; наступності у формуванні вмінь і навичок учнів²¹. Основним шляхом реалізації міжпредметного підходу на уроках із основ правознавства є актуалізація знань учнів (створення проблемних внутрішньопредметних ситуацій, які розв'язуються за допомогою реалізованих міжпредметних зв'язків) та раціональний відбір навчального матеріалу для логічного вибудовування міжпредметної відповідності. Засвоєні раніше учнями знання, дотичні до правничої науки, мають використовуватися при опануванні ними тем із предмета. Тому вчителю правознавства слід бути добре обізнаним у тих навчальних проблемах, що вивчалися учнями в історії, біології, географії, літературі та ін.

Запитання й завдання на міжпредметні зв'язки можна застосовувати на будь-якому етапі уроку — як мотиваційні завдання чи завдання щодо актуалізації знань учнів, як випереджуючі завдання чи як підсумкові завдання.

Особливого значення робота із встановлення міжпредметних зв'язків набуває на етапі актуалізації знань учнів, де такі зв'язки відіграють важливу роль у розвитку системного мислення школярів. Учитель може запропонувати низку запитань, пов'язаних, наприклад, із курсом історії: «*Пригадайте, що являли собою ...*», «*Які події відбувалися в цей період ...*», «*Які історичні факти можуть підтвердити вашу позицію ...*» і т.д.

Приклади:

Із курсу історії пригадайте, у чому полягали поділи праці.

Пригадайте, що таке магдебурзьке право.

Спираючись на історичні знання, запишіть у вигляді короткого переліку явища, що з'явилися у суспільстві з виникненням держави.

Назвіть види монархій і республік, відомі вам з курсу історії.

Пригадайте з курсу історії України державні утворення, що існували на території України.

Міжпредметні зв'язки можуть встановлюватися на початку уроку при мотивації щодо вивчення правових питань. Особливо це стосується засвоєння учнями поняттєвого апарату предмета. Так, оголошуючи тему уроку, вчитель може запропонувати учням пояснити чільне поняття теми через уже відоме з іншого предмета визначення такого поняття. Наприклад: *форма* (у темах «Джерела права», «Форми держави»); *функція* (у питанні «Функції держави»); *людина* (у питанні «Людина, особа, громадянин»); *система* (у питанні «Система права»); *конституція* (у темі «Як Конституція врегульовує життя держави і суспільства»).

Для реалізації міжпредметних зв'язків у навчанні учнів основ правознавства вчителю слід враховувати наявні в них уміння застосовувати різні методи навчання та відтворення ними вже знайомої інформації (як основи) в логічному зв'язку зі змістом конкретного уроку. Міжпредметні зв'язки можна також встановлювати шляхом

21) Ремех Т. О. Реалізація міжпредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; голов. ред. — О. М. Топузов]. — К.: Педагогічна думка, 2014. — Вип. 14. — 866 с. — С. 611.

створення певної системи методичних прийомів, які результативно використовують при вивченні різних навчальних курсів (ситуативне моделювання, ділова гра — методи, що можуть умовно об'єднати розгляд тем різних предметів і курсів).

Реалізація завдань програми «Основи правознавства» передбачає здійснення внутрішньокурсових зв'язків. Їх розуміють як систематизацію знань усередині певного навчального предмета; перехід від розрізнених фактів до їх системи, уточнення картини світу; взаємозв'язок і взаємозумовленість понять, розділених часом їх вивчення.

Основною метою реалізації внутрішньокурсових зв'язків є забезпечення послідовного формування наукового світогляду учнів, розуміння ними закономірностей суспільного розвитку й усвідомлене застосування теоретичних знань в аналізі й оцінці фактів, явищ і процесів. Тут зміст поступово збагачується новими відомостями й зв'язками — учні, не випускаючи з поля зору висхідну проблему, розширюють і поглиблюють коло знань, пов'язаних з нею. Якість правових знань характеризується наявністю у свідомості учня структурних зв'язків, тобто зв'язків між правовими поняттями, твердженнями, способами розв'язування юридичних задач і т.д.²².

Формалізований, теоретичний характер правничої науки, різні підходи авторів підручників до відбору їх змісту, великий обсяг теоретичного матеріалу, наявність значної кількості понять як його структурних одиниць, визначень й закономірностей, якими оперує правознавство, а також обмежені часові рамки, відведені на вивчення основ правознавства, вимагають використання внутрішньокурсових зв'язків у певній системі.

Предмет «Основи правознавства» побудований досить логічно з точки зору правознавства як науки: спочатку учні опановують комплекс знань із теорії держави і права («державна», «форми держави», «функції держави», «право», «галузь права», «правопорушення», «юридична відповідальність» та ін.), а потім на їх основі розглядають особливості правового регулювання конкретних суспільних відносин (сімейних, трудових, кримінальних, цивільних тощо). Таку будову змісту предмета умовно можна розглядати як підґрунтя для реалізації внутрішньокурсових зв'язків.

Вивчення кожної нової теми має починатися з повторення/відтворення того, що учні вже знають і що пов'язано з новим навчальним матеріалом — це дасть змогу учням усвідомити зв'язки між засвоєними й новими знаннями. На практиці спостерігаються дві крайності: одні вчителі у викладанні правознавства практично не спираються на наявні в учнів правові знання й уявлення, тоді як інші надмірно захоплюються актуалізацією правових знань, що певною мірою шкодить опануванню учнями нового матеріалу.

Методичні прийоми встановлення внутрішньокурсових зв'язків можуть бути такі: *обговорення в загальному колі* — комплекс спеціальних відтворюваних запитань-завдань, за допомогою яких учні пригадують, порівнюють, зіставляють навчальну інформацію, виокремлюють у ній загальне й відмінне та вияв-

22) Ремех Т. О. Реалізація внутрішньопредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства. / Т. О. Ремех // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; наук. ред. — О. М. Топузов]. — К.: Педагогічна думка, 2015. — Вип. 15. — Ч. 2. — 378 с. — С. 209–220.

ляють нове; пояснення нового з опорою на раніше вивчений учням фактичний або теоретичний матеріал; прийоми пригадування й самостійного застосування (актуалізації) учнями засвоєних знань і вмінь (із таблиць, схем та ін.), завдання на доведення, що вимагають від учнів пригадування основного змісту вивченого матеріалу та його узагальнення на основі того, що вивчається.

Приклад 1. Вивченню основ тої чи тої галузі права має передувати пригадування учнями понять «право», «галузь права», «норми права» та ін.: *Пригадайте, що таке галузь права. Назвіть кілька галузей права України. Чим, на вашу думку, відрізняються галузі права? Які з них регулюють публічні, а які — приватні правовідносини? Як співвідносяться поняття «галузь права» й «норма права»? та ін.*

Приклад 2. При вивченні учнями питань адміністративного правопорушення та злочину слід запропонувати учням такі завдання: *Пригадайте, що таке правопорушення. Назвіть їх види. Чим злочин відрізняється від проступку? Що таке склад правопорушення? Які елементи його утворюють? Складіть схему «Склад правопорушення» та на її основі охарактеризуйте склад злочину.*

Приклад 3. На початку вивчення учнями тем цивільно-правової, адміністративної, кримінальної відповідальності слід актуалізувати знання учнів щодо юридичної відповідальності: *Пригадайте, що таке юридична відповідальність. Назвіть її види. Яку мету переслідує юридична відповідальність? Що є підставами юридичної відповідальності?*

Діяльність учнів на уроці з реалізації внутрішньокурскових зв'язків призводить до активізації розумових процесів, узагальнення знань, розвитку вмінь, навичок, що можуть використовуватися в різноманітних життєвих ситуаціях. Утім, не варто приділяти занадто багато часу на відтворення (пригадування) вивченого, адже тоді втрачається цільова установка використання внутрішньокурскових зв'язків — опанований раніше учнями матеріал має залишатися лише фоном для опанування нового.

Резюме. Реалізація міжпредметних і внутрішньокурскових зв'язків у навчанні учнів основ правознавства сприяє систематизації й поглибленню правових знань, формуванню навичок і вмінь самостійної пізнавальної діяльності, переносу отриманих знань із більш низьких на більш високі ступені навчання, використанню чи трансформації знань стосовно тих чи тих життєвих ситуацій.

1.7. Яким є компетентісно орієнтований підручник із основ правознавства

Підручник із основ правознавства в силу специфіки цього предмета сьогодні залишається основним засобом навчання учнів. Як джерело знань, носій змісту предмета, засіб навчання, він має матеріальну форму, пов'язану зі змістом навчання та його засвоєнням. Відбір навчального матеріалу підручника має ґрунтуватися на: системності, новизні, науковій і практичній цінності та зв'язку з сучасністю; врахуванні сучасних тенденцій розвитку правничої науки та плінності українського законодавства, вікових особливостей учнів 9 класу та їхнього життєвого досвіду.

Для прикладу компетентісно орієнтованого підручника охарактеризуємо підручник «Основи правознавства» (9 клас) авторів Т. О. Ремех та О. І. Пометун²³. Ця навчальна книга повністю відповідає програмі, представлені в ньому

23) Ремех Т. О. Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. І. Пометун. — Київ: Літера ЛТД, 2017. — 224 с.

зміст та система пізнавальних завдань передбачають опанування учнями знаннями, уміннями й навичками, нею визначеними.

Указаний підручник спрямований на засвоєння учнями необхідного й достатнього обсягу правових знань, формування вмінь їх застосування для виконання практичних завдань і розв'язання проблем, здатності діяти на основі сформованих ціннісних орієнтацій. Він передбачає шляхи реалізації таких основних функцій:

- інформаційної, забезпечуваної авторським текстом, що розкриває основні ідеї предмета в цілому, конкретного розділу чи теми зокрема; системою репродуктивних, проблемних, дослідницьких, творчих завдань; додатковими текстами, що конкретизують, ілюструють авторський текст (таблиці, схеми, фрагменти нормативно-правових актів);
- мотиваційної, що передбачає підтримання та підвищення пізнавального інтересу учнів до правознавства; формування правової позиції учнів стосовно правових подій, явищ і процесів; визначення їхньої власної оцінки й виявлення емоційно-ціннісних ставлень;
- розвивальної, зреалізованої через різноманітні за змістом тексти, систему пізнавальних завдань, спрямованих на розвиток пізнавального інтересу, мотивації та критичного мислення учнів, осмислення ними нового матеріалу, рефлексію та узагальнення вивченого; оптимальне поєднання індивідуальної, кооперативної та колективної форм навчання;
- виховної, що забезпечується змістом авторського і додаткових текстів, ґрунтованих на уявленні про право як мистецтво добра і справедливості, та системою спеціальних завдань, що стимулюють учнів до обдумування моделей власної поведінки і поведінки інших осіб відповідно норм права, визначення цінності права та усвідомлення його ролі в житті людини, суспільства, держави; сприяють формуванню активної громадянської позиції, соціальної активності учнів та навиків життєдіяльності в демократичному поліваріантному суспільстві.

Функції підручника «Основи правознавства» реалізуються через текстовий, позатекстовий та допоміжні компоненти що показано в таблицях 1.3 та 1.4²⁴.

Таблиця 1.3

**Складники текстового компоненту підручника
«Основи правознавства» (9 клас)**

Основний Текст	за змістом: вступний, інформаційний, підсумковий
	за характером: пояснення, опис, проблемний виклад, узагальнення
Пояснювальний текст	виноски з визначенням основних і додаткових понять, пояснення в дужках у самому тексті, словник наприкінці підручника, відомості про подані правові документи
Додатковий текст	фрагменти нормативно-правових актів і міжнародних документів

24) Remekh Tetyana. A modern Law textbook: what is like. — Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky. — Volume 5. — No. 5A, 2017. — P. 108–109.

**Складники позатекстового компоненту підручника
«Основи правознавства» (9 клас)**

Методичний апарат (апарат засвоєння)	Запитання і завдання Вступний та підсумковий опитувальники Текстові таблиці і схеми Пам'ятки-алгоритми, поради Проекти Запитання для обговорення й дискутування Тести для самоконтролю Форми самооцінювання
Апарат орієнтування	Загальний зміст Рубрикація і тематичні символи Сигнали-символи (піктограми) Шрифтове і кольорове виділення термінів, фрагментів юридичних документів, юридичних ситуацій, задач Словники Колонтитули, шмуцтитули

Додаткові тексти в підручнику складають: фрагменти статей законів та міжнародних актів, що ілюструють теоретичні положення або ж призначені для аналізу й розв'язання правових ситуацій; зразки юридичних документів (заяви, скарги тощо). Кількість таких фрагментів у підручнику мінімізована, натомість учням запропоновані завдання для самостійного роботи в Мережі, що передбачають пошук учнями відповідної інформації з подальшим її опрацюванням і застосуванням. До позатекстового компоненту підручника належать також таблиці, схеми, проекти, практичні поради та алгоритми застосування тих чи інших методів навчання (інструкції для учнів).

У підручнику детально розроблені навчальні проекти, що подані в рубриці «Співпрацюємо в навчальному проекті»²⁵. Оволодіння методами проектної роботи допомагає учням опанувати знаннями, формувати предметні вміння, розвивати навички співпраці в групі, навчає продуктивно будувати своє повсякденне життя, правильно визначати лінію поведінки.

Приклади проектів: «*Чи може Україна стати суспільством правової культури*», «*Правопорушення — відповідальність*», «*Шкільна хартія свободи думки, слова, поглядів, переконань*» та ін.).

Інновацією підручника є два аудиту (опитувальники для учнів), що дають змогу: на вступному уроці залучити життєвий досвід учнів, виявити їхні правові уявлення й знання, а також очікування від вивчення нового предмета; на підсумковому уроці при заповненні учнями опитувальника того ж самого змісту — визначитися з рівнем опанування ними правовими знаннями і предметними вміннями та порівняти очікувані результати з реально досягнутими. Наведемо приклад фрагменту опитувальника:

25) Ремех Т. О. Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. І. Пометун. — Київ: Літера ЛТД, 2017. — 224 с. — С. 17, 41, 67.

1. Що я знаю про державу

1.1. Я можу назвати причини виникнення держави	так / ні
1.2. Я можу навести приклади держав з історії	1 2 3 4 5
1.3. Я розумію, що таке функції держави	1 2 3 4 5
1.4. Я розрізняю держави за формою правління, територіальним устроєм і політичним режимом	так / ні

2. Що я знаю про правила і закони

2.1. Я знаю, що таке соціальні норми	так / ні
2.2. Я дотримуюсь правил поведінки в школі, сім'ї, на вулиці	1 2 3 4 5
2.3. Я розумію, чим закон відрізняється від права	так / ні
2.4. Я можу пояснити значення права в моєму житті	так / ні

...

9. Як я орієнтуюся в адміністративному й кримінальному праві

9.1. Я знаю, що регулює адміністративне право	так / ні
9.2. Я знаю, що таке адміністративне стягнення	так / ні
9.3. Я можу пояснити, чому злочин небезпечний для суспільства	так / ні
9.4. Я назву принаймні три види злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років	так / ні

10. Хто захищає мої права та законні інтереси

10.1. Я цікавлюся діяльністю людей правничих професій	так / ні
10.2. Я можу пояснити завдання судів України	так / ні
10.3. Я знаю, чим займаються патрульні поліцейські та дільничні офіцери поліції	так / ні
10.4. Я звертаюся до поліції по допомогу в складних життєвих ситуаціях ²⁶	1 2 3 4 5

У підручнику вміщені практичні поради для учнів (рубрика «Добрі поради»), де описано способи виконання завдань або ефективні поведінкові моделі в тих чи тих правових ситуаціях. Під рубрикою «Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння: запитання для мінідосліджень» учням пропонуються проблеми для обговорення та дискутування а уроках, засіданнях правого клубу, турнірі юних правознавців, написання творів-роздумів чи підготування міні доповідей.

Тепер подивимося, як тут реалізуються сучасні вимоги до будови й викладу тексту. Загальновідомо, що підручник — це насамперед навчальний текст, тому він має містити засоби, якими стимулюється, мотивується, програмується, реалізується діяльність учнів і досягаються поставлені цілі. Обсяг текстів у підручнику має бути педагогічно доцільним, їх будова чіткою, а виклад — послідовним, логічним і лаконічним. Підручник «Основи правознавства» (9 клас) вдало

26) Ремех Т.О. Основи правознавства : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т.О.Ремех, О.І.Пометун. — Київ : Літера ЛТД, 2017. — 224 с. — С. 11-12.

поєднує науковий та науково-популярний стилі, тексти укладені доступною й зрозумілою для дев'ятикласників мовою з поясненням на прикладах складних правових понять і дефініцій. Обсяг та складність матеріалу параграфів відповідає можливостям його засвоєння учнями 14–15 років. Так більшість параграфів складаються з трьох-чотирьох пунктів, що є оптимальним для дев'ятикласників. Для реального й ефективного засвоєння навчальної інформації всіма учнями без вагомій допомоги на уроці вчителя структура тексту побудована як комбінація невеликих за обсягом смислових частин.

Виклад матеріалу в підручнику є діалогічним — його текст та позатекстові компоненти будуються як своєрідний діалог авторів із учнями. Такий підхід до викладу матеріалу в підручнику, а також завдання для кооперативної роботи учнів (у парах, трійках, малих групах) забезпечують діалог на різних рівнях — учень-учитель, учень-учні, учень-учень.

Матеріал навчальної книги акцентується на практичній значущості набутих знань та продуктивності освітнього результату, ґрунтується на життєвому досвіді дев'ятикласників, розгортаючи розмову навколо правовідносин, учасниками яких є неповнолітні особи. Цей матеріал є практико значимим для учнів (наприклад, описує моделі правомірної поведінки суб'єктів правовідносин); будується на основі проблемного викладу, надаючи можливість учням розмірковувати, формулювати та висловлювати власне ставлення до правових явищ, процесів, дій учасників правовідносин.

Підручник з основ правознавства укладений так, що дає змогу вчителю, враховуючи методологічні етапи навчання, послідовно організувати різні види пізнавальної діяльності учнів на уроці: актуалізацію їхніх знань і життєвого досвіду; мотивацію щодо вивчення теми; засвоєння і осмислення в активній пізнавальній діяльності нових знань (правових понять, процесів, явищ, їх ознак і зв'язків між ними, прикладів, що їх ілюструють і конкретизують); формування й удосконалення предметних (наприклад, наводити приклади юридичних фактів) та операційних (наприклад, аналізувати окремі положення документів) умінь учнів; узагальнення, рефлексію засвоєного, приведення його в систему з уже відомим учням; повторення та закріплення вивченого; подальше осмислення засвоєного змісту в процесі роботи вдома.

Система різнорівневих пізнавальних завдань дає змогу вчителю організувати навчання школярів із урахуванням як їхніх індивідуальних особливостей, так і рівня навченості всього класу, забезпечуючи поступовий розвиток (зростання) правової предметної компетентності учнів у сукупності когнітивного, діяльнісного й аксіологічного складників.

Пізнавальні завдання в підручнику передбачають оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної (наприклад, опрацювання тексту, написання творів-роздумів), фронтальної (приміром, обговорення в загальному колі) та кооперативної (наприклад робота в парах чи групах). Для ефективної організації такої діяльності учнів в підручнику запропоновано детальні інструкції для учнів щодо виконання тих чи інших завдань.

Побудова і змістовне наповнення підручника уможлиблює організацію й проведення вчителем уроків різного типу як-от: вступний урок, де вчитель зна-

йомить учнів з метою й завданнями нового для них предмета, структурою підручника, правилами роботи на уроках, організує вхідне опитування учнів; уроки засвоєння нового змісту, формування умінь і навичок, де пізнавальна діяльність учнів присвячена опрацюванню текстів, що несуть нову для них інформацію, та виконанню відповідних вправ на її застосування; уроки рефлексії та узагальнення засвоєного матеріалу (для проведення таких уроків підручник вміщує підсумкові комплексні завдання — тестові завдання, правові ситуації й творчі завдання); практичні заняття уроки розвитку й вдосконалення вмінь учнів, що мають: конкретну тему (наприклад, «Звернення громадян», «Власність неповнолітніх» та ін.), відповідний зміст (правові ситуації, запитання і завдання до них), добірку додаткових джерел і матеріалів (фрагменти положень нормативно-правових актів) та листки самооцінювання учнів.

Ретельно розроблені параграфи підручника відтворюють триелементну структуру компетентнісно орієнтованого уроку, в якому є такі частини:

1) вступна частина, де за допомогою системи завдань і запитань здійснюється актуалізація знань та мотивація учнів. Учні освіжають наявні знання і уявлення, пов'язані з темою, проводять їх інвентаризацію, зосереджуються на новій темі;

2) основна, де учні конструюють знання, вміння й ставленн: за допомогою пізнавальних завдань і вправ осмислюють теоретичні ідеї, концепції, відстежують хід власних думок, формулюють висновки, пов'язують новий зміст з особистим досвідом, відпрацьовують предметні й операційні вміння;

3) підсумкова частина, яка передбачає, що учні, виконуючи відповідні завдання, узагальнюють та інтерпретують основні ідеї теми, обмінюються думками, висловлюють особисте ставлення до правових явищ, оцінюють опановані та набуті (розвинені) вміння, знання, застосовують процедури самооцінювання та взаємооцінювання.

Резюме. Підручник «Основи правознавства» (9 клас) має уможливлувати реалізацію компетентнісного підходу в навчанні дев'ятикласників основ правознавства. Такий підхід повинен бути представлений у підручнику системно, повно й цілеспрямовано через відбір і побудову основного і додаткового текстів, ретельний підбір пізнавальних компетентнісно орієнтованих завдань для засвоєння, застосування й закріплення учнями правових знань, перевіріці вивченого на уроці²⁷.

---

27) Буцька Л. М. Новий українській школі — новітній підручник із правознавства (рецензія на рукопис підручника Т. О. Ремех, О. І. Пометун «Основи правознавства» (9 клас) для загальноосвітніх навчальних закладів, поданого на конкурс підручників для 9 класу) // Український педагогічний журнал. — № 1, 2017. — С. 123–125.

РОЗДІЛ 2

АКТИВНІ ТА ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ У КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОМУ НАВЧАННІ УЧНІВ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

2.1. Які є методи навчання учнів предмета

Плановані рівні засвоєння учнями навчального матеріалу визначають відбір методів навчання, а саме: *репродуктивний рівень*: пояснювально-ілюстративні, інформаційно-рецептивні (розповідь і пояснення вчителя, шкільна лекція, робота учнів із підручником), репродуктивні методи (вправи, досліди, задачі, що виконуються учнями); *реконструктивний рівень*: методи проблемного навчання (проблемна лекція, дискусія, розв'язування проблемних ситуацій), частково-пошукові методи (евристична бесіда); *творчий рівень*: дослідницькі методи — метод проектів, ділова рольова гра, дослідження, презентація та ін.

У залежності від ролі учнів на уроці методи навчання поділяють на пасивні, активні й інтерактивні. Охарактеризуємо їх.

Пасивні методи. Учні виступають в ролі об'єкта навчання. Вони мусять засвоїти та відтворити навчальний матеріал, що передається вчителем як джерелом знань. Це відбувається шляхом застосування монологу, читання лекції, демонстрації, опитування учнів щодо вивченого змісту, коли учні між собою не спілкуються. Як правило, сучасна система навчання чекає від вчителя охоплення великого обсягу інформації й орієнтована на рівні знання і розуміння, що піштовхує вчителя до застосування саме таких методів навчання учнів. Почасти такі методи називають репродуктивними.

Активні методи. Учні є суб'єктами навчання, вони виконують пізнавальні, творчі завдання, беруть участь в діалозі з учителем а діалозі/полілозі між собою. Такі методи пов'язані з запитаннями від учня до вчителя і вчителя до учня.

Інтерактивні методи. Їх сутність полягає в тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх, хто навчається. Це спів-навчання (колективне, кооперативне навчання, навчання у співпраці), в якому вчитель і учні є суб'єктами навчання. Вчитель виступає організатором навчання, лідером групи учнів. При застосуванні інтерактивних методів моделюють реальні життєві ситуації, пропонують проблеми для спільного розв'язання, застосовують рольові ігри. Ці методи сприяють формуванню в учнів умінь і навичок, виробленню їх власних цінностей, створюють атмосферу співробітництва, творчої взаємодії в навчанні. Вони найбільш ефективні при компетентісному підході до навчання учнів.

Організовуючи пізнавальну діяльність учнів, учитель має брати до уваги цілі і завдання конкретного уроку, враховувати власний досвід та навченість учнів, сильні та слабкі сторони пасивних і інтерактивних методів (активним методам відводимо проміжне місце між ними). Це представлено в таблиці 2.1²⁸.

---

28) Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: навч.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. — К.: А.С.К., 2004. — 192 с. — С. 14–16.

Таблиця 2.1

Пасивні та інтерактивні методи навчання учнів

Критерії порівняння	Пасивні методи	Інтерактивні методи
Обсяг інформації	За короткий проміжок часу подається великий обсяг інформації	Опанування невеликим обсягом інформації потребує значного часу
Глибина опанування змістом	Як правило, орієнтовані на рівень знання і розуміння	Засвоєння всіх рівнів пізнання (знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка)
Ступінь засвоєння інформації	Як правило, невисокий	Як правило, високий
Контроль навчання учнів	Учитель добре контролює обсяг і глибину опанування змістом, час і хід навчання; результати роботи учнів передбачені	Учитель має менший контроль над обсягом і глибиною опанування учнями змістом, часом і ходом навчання; результати роботи учнів менш передбачені
Роль особистості вчителя	Особисті якості вчителя залишаються в тіні, він виступає «джерелом» знань	Учитель розкривається перед учнями як лідер; добре контролює обсяг і глибину вивчення, час і хід навчання
Роль учнів	Пасивна: учні не ухваляють важливих рішень щодо свого навчання	Активна: учні ухваляють важливі рішення щодо свого навчання
Джерело мотивації до навчання	Зовнішнє (оцінки, вчитель, батьки)	Внутрішнє (пізнавальний інтерес самого учня)

Резюме. Для навчання дев'ятикласників основ правознавства важливі всі види методів і всі рівні пізнання. Ефективність навчання учнів 9 класу предмета залежить від оптимального використання форм, методів та засобів навчання — їх добору, процедури застосування та оцінювання результативності. При цьому вчитель правознавства має враховувати цілі навчання, зміст навчального матеріалу, вікові особливості учнів, рівень сформованості правових уявлень і понять²⁹.

2.2. У чому суть інтерактивного навчання учнів основ правознавства

Навчання учнів розумінню суті правових явищ і процесів, осмисленню ідей і концепцій, опрацюванню інформації (й на основі цього пошуку потрібної інформації) трактуванню й застосовуванню її в конкретних умовах сприяють інтерактивні методи навчання. Саме вони забезпечують формування й зростання правової предметної компетентності учнів.

Інтерактивне навчання учнів засноване на суб'єкт-суб'єктних відносинах (паритетності) учнів і вчителя, постійній активності конкретного учня та ба-

²⁹⁾ Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. — К.: [Б. в.], 2007. — 144 с. — 32–36.

гатосторонній комунікації, конструюванні знань учнем, використанні самооцінки та зворотного зв'язку. *Інтерактивне навчання учнів основ правознавства* визначаємо як специфічну модель організації пізнавальної діяльності учнів на уроках, якій властиві постійна активна взаємодія і комунікація учнів та вчителя, панування атмосфери співробітництва, підвищення рівня відповідальності учнів за результати навчання.

За інтерактивного навчання учень виступає активним учасником подій, власної освіти та розвитку. Вчитель не фокусує навчальний процес на собі, перетворюючись із носія готових знань на організатора пізнавальної діяльності учнів та консультанта. Акцент у викладанні зміщується з монологічного способу подачі інформації та передачі знань вчителем із метою їх подальшого механічного відтворення учнями в сторону діалогу / полілогу для розвитку критичного мислення та комунікативних навичок школярів³⁰.

Це передбачає участь у колективній діяльності кожного з учнів, колективно розподілену діяльність та колективно отриманий результат³¹. Результати досягаються взаємними зусиллями учасників навчання (за умови, що учні беруть на себе відповідальність за них) та стають системним досвідом учнів, отриманим у спільній активній діяльності, на основі якого формуються їхні знання, вміння, навички і ставлення, необхідні для набуття правової предметної компетентності.

Учитель створює умови, за яких учень самостійно відкриває, здобуває й конструює знання, вміння, цінності та власну компетентність в тій чи іншій сфері життєдіяльності. При інтерактивному навчанні учень потрапляє в умови, які спонукають його до самостійного пошуку способів виконання пізнавальних завдань, здобування правових знань, удосконалення вмінь проблемно-дослідницької діяльності. Набуті учнем знання виступають разом з тим інструментом їх самостійного отримання — у взаємодії на уроках з іншими учнями і вчителем учень опановує систему апробованих способів діяльності щодо себе, соціуму, світу в цілому, засвоює механізми пошуку знань в індивідуальній та колективній видах діяльності³².

За інтерактивного навчання учні отримують відповіді на запитання, знаходять нову інформацію для розв'язання проблеми, розмірковують разом над варіантами й способами виконання завдання, налагоджують діалог, учаться критично мислити, розв'язувати складні правові проблеми, аналізувати обставини й відповідну інформацію, подавати й зважувати альтернативні думки, ухвалювати продумані рішення, брати участь у дискусіях та спілкуватися між собою. Учні вчаться формулювати, висловлювати та доводити власну думку, аргументувати й дискутувати, моделювати правові ситуації, збагачуючи власний соціальний досвід через включення в різні життєві ситуації.

30) Пишко О.Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів. — дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2015. — 251 с. — С. 36.

31) Вукіна Н. В. Критичне мислення: як цьому навчати: [науково-методичний посібник] / Н. В. Вукіна, Н. П. Дементівська, І. М. Сушенко; за наук. ред. О. І. Пометун. — Х., 2007. — 190 с. — С. 8.

32) Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України»: теорія та методика навчання. — № 5–6 (8). — 95 с. — С. 10–11.

За такої організації навчання учні розвивають навички співпраці та ухвалення спільних рішень, комунікативні навички, навички дискутування і формулювання аргументованих суджень та обґрунтованих висновків, уміння виявляти різні погляди на правові проблеми, бачити, сприймати й оцінювати спектр думок щодо них, шукати, аналізувати й застосовувати різні джерела інформації правового змісту³³.

Ефективне застосування інтерактивних методів на уроках із основ правознавства сприяє залученню до роботи практично всіх учнів, виробленню в них соціально важливих навичок роботи в колективі, взаємодії, дискусії, обговорення. Колективна пізнавальна діяльність учнів у засвоєнні навчального матеріалу характеризується тим, що кожен вносить у цей процес свій індивідуальний внесок. При цьому відбувається обмін ідеями, знаннями та способами діяльності між учнями. Їхня спільна робота сприяє отриманню нових знань і розвитку власне пізнавальної діяльності, більш високих форм кооперації і співробітництва.

Вони навчаються слухати співрозмовника та поважати альтернативну думку, включатися в діалог, будувати конструктивні відносини в групі, визначати своє місце в ній, уникати конфліктів, шукати компроміси, а також знаходити спільне розв'язання проблем.

Застосування інтерактивних методів у навчання учнів основ правознавства як-от: фронтальних (обговорення в загальному колі, мозковий штурм, коло ідей та ін.), кооперативного навчання (робота в парах і малих групах, навчаючи-вчуча та ін.), ситуативного моделювання (рольові ігри, імітації процедур і процесів та ін.), обговорення суперечливих (проблемних) питань (дискусія, дебати, акваріум, обері позицію та ін.) сприяють формуванню й прояву активної позиції учнів у навчання, розвитку їхньої правової компетентності.

Зазначимо, що один урок не може і не повинен передбачати застосування значної кількості інтерактивних методів. Завданням учителя є ретельно підібрати ті, які будуть доцільними й ефективними — відповідатимуть завданням уроку, рівню навченості учнів, працюватимуть на результат та укладатимуться у визначені структурою уроку часові межі.

Резюме. Інтерактивне навчання дає змогу учням застосовувати набуті правові знання і вміння в навчанні й житті, зрозуміти, що такі знання можуть стати у нагоді в професійній та соціально-побутовій сфері, усвідомити, що правознавство як наука не існує саме по собі, а тісно пов'язана з життям і діяльністю людини.

2.3. Які інтерактивні методи ефективні на компетентнісному уроці

Вибір учителем правознавства методів і прийомів навчання учнів предмета на компетентнісно орієнтованому уроці залежить від того, як відбувається цей процес. У науковій і методичній літературі представлено різні підходи до класифікації інтерактивних методів навчання. Один із них унаочнено у схемі 1, де подано види інтерактивних методів навчання за формами навчання залежно від мети уроку та форм організації навчальної діяльності учнів³⁴.

33) Пишко О.Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів. — дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2015. — 251 с. — С. 37.

34) Пометун О.І. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. — К. : Генеза, 2005. — 328 с. — С. 217–218. — С. 277–278.

Види інтерактивних методів навчання учнів

Охарактеризуємо застосовувані на уроках із основ правознавства методи навчання учнів.

Рольова гра. Учасники розігрують у ролях визначену вчителем проблему або ситуацію. Це сприяє розвитку їхньої уяви і навичок критичного мислення, розвиває здатність знаходити і розглядати альтернативні варіанти дій, уявляти себе в тій чи іншій соціальній ролі, проявляти емпатію тощо.

Рольова гра потребує ретельної підготовки як вчителя, так і учнів. Вчитель має скласти сценарій гри (спільно з учнями), розподілити ролі, провести короткий інструктаж, визначити компетенції, що оцінюватимуться, та загальний час для гри, оголосити правила та завдання для тих учнів, які спостерігатимуть за розігруванням ситуації (наприклад, визначити й записати найсильніші /найслабші аргументи, влучні вислови, названі юридичні поняття тощо).

Приклади. Розігрування учнями сценок (інсценізування): *на виборчій дільниці під час виборів органів місцевого самоврядування; засідання селищної чи міської ради з конкретного питання; спілкування групи підлітків із офіцерами патрульної поліції; працевлаштування неповнолітньої особи (учасники — «роботодавець», особа, яка «працевлаштовується», спостерігач).*

Навчаючи — вчуся. Метод взаємонавчання учнів, коли один учень передає свої знання іншому учню. Тут учні вчаться запам'ятовувати, переказувати інформацію якомога ближче до першоджерела, вислуховувати свого співрозмовника та сприймати інформацію від нього. Цей метод є ефективним при опануванні значним масивом правової інформації. **Приклади:** *повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування; права і свободи людини і громадянина; види злочинів; адміністративні стягнення.*

Коло ідей. Метод фронтальної роботи: делегований групою учень презентує одну ідею, що виробила група з обговорюваного питання, а наступний учасник

від іншої групи озвучує іншу ідею/думку з цього питання. Учні беруть слово доти, доки ідеї в колі не вичерпаються.

Приклад: при вивченні питання «Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх» учні висловлюють свої думки стосовно цього по черзі, до вичерпання всіх напрацьованих думок із цього питання.

Два — чотири — всі разом. Метод кооперативного навчання, коли учні через додавання думок шукають найоптимальніше розв'язання тої чи іншої правової проблеми. Варіанти рішення з обговорюваного питання готуються учнями спочатку в парах, далі — в четвірках і потім у загальному колі. Тут важливо, щоб учні дійшли згоди між собою та з багатьох рішень в парі / четвірці / великій групі обрали одне. **Приклад:** під час вивчення теми «Які права, свободи й обов'язки мають громадяни України» на етапі вивчення нового матеріалу вчитель може поставити учням таке запитання: «Як на вашу думку, право на освіту є вашим правом чи обов'язком?».

Обери позицію. Метод допомагає виявити різні позиції учнів щодо певної правової проблеми (суперечливого питання), побачити розмаїття поглядів, усвідомити протилежні позиції щодо її розв'язання, навчає слухати співрозмовника, висловлювати та аргументувати власну думку.

Учням пропонується стати біля аркушу з написами «Так, згоден / згодна», «Ні, не згоден / не згодна», «Це складне для мене питання» відповідно до їхньої думки з обговорюваного питання. У групі, що створилася, учні обговорюють позицію, аргументують її, добирають кілька аргументів, які можуть переконати інших. Узагальнені в групі ідеї виголошують представники груп на загальне коло у такому порядку: так — ні — складно відповісти. Після цього вчитель запрошує учнів за бажанням змінити позицію, перейшовши до іншої групи та пояснити своє рішення. Насамкінець учитель пропонує учням назвати найпереконливіші аргументи своєї чи іншої групи. **Приклад:** спрощення процедури прийняття до громадянства України; зміни в законодавстві щодо військового обов'язку й військової служби; обов'язковість голосування громадян на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування та ін.

Мозковий штурм. Метод загального обговорення, колективний пошук рішень із того чи іншого питання. Всі думки учнів записують на дошці (аркуші паперу) доти, доки вони не вичерпаються. Записане аналізують, групують і узагальнюють. Можна застосовувати на кожному уроці з основ правознавства в будь-якій його частині. Наприклад: при вивченні теми «Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх» можна запропонувати учням таке запитання: *Якими є основні причини підліткової злочинності в нашій державі (місті, районі)?* (запитання записується на дошці).

Прес-метод застосовують при обговоренні суперечливих правових питань, коли учень визначає власну позицію. Метод надає учасникам обговорення можливість виробити аргументи та / або висловити власну думку в стислій алгоритмізованій формі як-от:

1. Позиція: почніть зі слів «Я вважаю, що...» та висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваша точка зору.

2. Обґрунтування: починаючи словами «...тому, що...» наведіть причину появи цієї думки, тобто поясніть, на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції.

3. Приклад: продовжуйте висловлення словом «...наприклад...» та наведіть факти, відомості, що підтверджують вашу позицію.

4. Висновки: завершіть висловом «*Отже, я вважаю...*» — узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що слід робити (це своєрідний заклик погодитися з вашою позицією).

Імітаційна гра. Це виконання учнями певних простих, відомих дій, що відтворюють, імітують будь-які явища навколишньої дійсності. Розвиває уяву та навички критичного мислення учнів, сприяє застосуванню вмінь, стимулює прояви самостійності та творчих здібностей учнів.

Приклад 1. *Імітація процедури укладання шлюбу* (тема «Сім'я і шлюб»).

Приклад 2. *Імітація звернення особи до органу місцевого самоврядування щодо вирішення нагального питання територіальної громади* (тема «Звернення громадян»).

Спрощене судове слухання. Відтворення на уроці процедури розгляду справи в суді. Наприклад, розгляд цивільної справи у темі «Батьки і діти»:

- 1) *виклад суддею суті справи;*
- 2) *надання слово стороні, яка подала позовну заяву (позивач) із аргументами щодо її задоволення (аргументи подає позивач чи його захисник);*
- 3) *запитання до позивача судді та сторони, до якої звернуто позов (відповідача);*
- 4) *надання слова відповідачу (аргументи подає відповідач чи його захисник);*
- 5) *запитання до відповідача судді та позивача;*
- 6) *постановлення суддею рішення;*
- 7) *оголошення суддею рішення суду.*

Уявний мікрофон. Метод надає можливість кожному учню швидко й лаконічно висловити власну думку чи позицію. Наприклад: при проведенні практичного заняття «Соціальні норми в житті людей» на етапі узагальнення можна запропонувати учням продовжити таке речення: *Упродовж минулого тижня я дотримувався .... правових норм.*

Метод ефективний на підсумковому етапі уроку, коли учні рефлексують що і як вони робили на уроці. Наприклад, можна запропонувати учням такі запитання: *Що я встиг / встигла зробити на уроці? Чого досяг / досягла? Що залишилося невирішеним? Що сподобалося найбільше?* і т.д.

Резюме. Взаємодіючи з однокласниками, учні успішніше засвоюють значний за обсягом правовий матеріал, опановують правовими поняттями, аналізують правові ситуації, опрацьовують фрагменти нормативно-правових актів, обговорюють правові події, висловлюють ціннісні судження, міркування та ставлення стосовно правових явищ і процесів, набувають досвіду конструктивної поведінки та комунікації.

Важливо, щоб учні бачили перспективу власної діяльності, знали її етапи та були підготовленими до них. Тому вчитель правознавства має ознайомити учнів із метою кожного застосовуваного на уроці методу та його алгоритмом задля усвідомлення учнями того, що, як і для чого вони робитимуть та як представлятимуть результати спільної діяльності.

2.4. Як організувати групову роботу учнів на уроках із основ правознавства

Робота учнів у малих групах — це різновид кооперативного навчання. Тут члени групи мають спільну мету, розподіляють між собою функції й обов'язки, що створює можливість кожному працювати за своїми силами й здібностями. Учні усвідом-

люють, що обсяг роботи, яку виконує колектив (група), більший за обсяг роботи, що може виконати кожний член групи окремо, а взаємоконтроль членів групи й облік результатів колективної роботи дає змогу досягти найкращого результату.

Групова робота зазвичай відбувається в малих групах, де учні виконують спільне завдання за чітко розподіленими між собою ролями. За такої організації роботи менше витрачається часу на формування понять, умінь, навичок, зростає обсяг засвоєного матеріалу, глибина його розуміння, підвищується рівень осмислення матеріалу учнями, зростає кількість нестандартних рішень, і, як наслідок, підвищується результативність і продуктивність навчальної діяльності учнів.

У малих групах учні активно працюють, застосовують уміння активного слухання, виробляють спільне рішення, розвивають навички міжособистісного спілкування, вчаться уникати конфліктних ситуацій у розв'язанні спірних питань та користуються результатом колективної праці. Змінюється роль учителя на уроці — із транслятора знань він перетворюється на організатора спільної роботи учнів, сприяючи їхній співпраці в ході оволодіння знаннями й уміннями.

На уроці з основ правознавства робота учнів у малих групах може застосовуватись у будь-якій його частині: для аналізу правових ситуацій, опрацювання окремих положень законодавства, обговорення й ухвалення рішення з правового питання, складання юридичного документа чи його аналізу тощо. Окремі приклади групової роботи учнів на уроках із основ правознавства подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Приклади застосування групової роботи учнів

Тема	Етап уроку	Форма	Завдання для учнів
Що таке право і законодавство	основний	робота в парах	Визначити види правових норм за характером приписів.
Що таке сім'я і шлюб	основний	робота в малих групах	Висловити та аргументувати своє ставлення до одного із поданих тверджень.
Що таке правопорушення	вступний	робота в парах	Пригадати 2–3 ситуації у житті, коли норми права були порушені, коротко записати ці випадки та вказати, до яких наслідків це призвело.
Як Конституція врегульовує життя держави і суспільства	основний	робота в малих групах, «ажурна пилка»	Опрацювати конкретні статті Конституції України.
Що таке юридична відповідальність	основний	робота в трійках	Опрацювати положення статей Конституції України, пояснюючи одне одному основні цілі та принципи юридичної відповідальності.
Батьки і діти	основний	робота в трійках, спрощене судове слухання	Скласти аргументи із захисту позиції позивача й відповідача; провести спрощене судове слухання за участі захисника позивача, захисника відповідача, судді.
Кримінальне право. Злочин	основний	робота в парах	Скласти план параграфа та переказати за планом його зміст одне одному.

При груповій роботі набуті учнем знання виступають також інструментом їх самостійного отримання. У взаємодії з однокласниками і вчителем учень опановує систему апробованих способів діяльності щодо себе, соціуму, засвоює механізми пошуку знань в індивідуальній і колективній діяльності³⁵, розвиває комунікативні навички, вміння співпрацювати, виробляти колективне рішення з правової проблеми тощо.

Резюме. Робота учнів у малих групах передбачає взаємодію та співробітництво членів групи, що призводить до постійної зміни їхніх позицій, стимулюванню пізнавального інтересу й творчості, формуванню діалогічності спілкування, розподілу й координації дій на основі взаємоконтролю та самооцінки. Групова взаємодія учнів сприяє реалізації їхньої суб'єктної позиції, де спільне розв'язання завдань відбувається при особистому контакті двох або більше учнів, що супроводжується виникненням міжособистісних взаємин між ними, де успіхи кожного члена групи визначаються як його працею, так і зусиллями його однокласників.

2.5. Які є спеціальні методи навчання учнів основ правознавства

Під спеціальними методами навчання дев'ятикласників основ правознавства розумітимемо ті, що є специфічними для цього предмета, які застосовують на уроках і в домашній роботі для опанування учнями правовими знаннями й набуття предметних умінь. До них віднесемо такі.

Аналіз правових ситуацій. Державні вимоги до рівня підготовки учнів із основ правознавства передбачають вміння *аналізувати й розв'язувати правові ситуації*. Це має бути обов'язковим елементом навчання учнів основ правознавства як на уроках, так і при виконанні ними домашніх завдань.

Аналіз правових ситуацій є одним із основних предметних умінь учнів, що потребує застосування ними комплексу правових умінь: репродуктивних (визначати предмет правового регулювання); перетворювальних (проводити аналіз умови ситуації щодо фактів та конфлікту між сторонами; визначати проблему, складати план її розв'язання, застосовувати положення нормативно-правових актів, наводити аргументи); творчо-пошукових (оцінювати дії учасників ситуації та їх результати, формулювати рішення, перевіряти його щодо можливих наслідків)³⁶. При аналізі правової ситуації учні демонструють вміння застосовувати конкретні положення нормативно-правового акту (наприклад, сімейного, адміністративного чи кримінального законодавства), складати за зразком юридичний документ (наприклад, заяву про прийом на роботу у трудовому праві), скаргу-претензію щодо захисту прав споживача (в цивільному праві), заяву до поліції (в адміністративному праві) тощо.

Аналіз правових ситуацій — метод *ситуативного навчання*. Тут навчальний матеріал подається учням як проблема, а знання здобуваються ними в результаті активної роботи: добору необхідної інформації, її аналізу з різних позицій, висунення гіпотез, формулювання висновків тощо.

35) Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. — Бібліотека журналу «Істрія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання». — 2014. — № 5–6 (8) вересень-грудень. — 95 с. — С. 5.

36) Жидкова Н. М. Формування предметних умінь із правознавства в учнів 9–10 класів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. М. Жидкова; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2012. — 23 с. — С. 11.

Аналізуючи ситуації на уроках і вдома, учні набувають та закріплюють навички самостійної роботи з правовим матеріалом, формують уміння оцінювати конкретні життєві ситуації з позицій дії норм права, обґрунтовувати власну правову оцінку фактичних обставин і дій, відстежують дію правових норм у конкретних правовідносинах³⁷. Це сприяє якіснішому опануванню учнями навчальним матеріалом, закріпленню набутих правових знань, розвитку логіки й критичного мислення, формує низку предметних умінь як-от: опрацювати інформацію юридичного змісту, розробляти план дій, знаходити оптимальний варіант розв'язання правової проблеми відповідно до положень законодавства, викладати усно й письмово власну думку, аргументувати її тощо.

Ефективне застосування цього методу активізує розумову діяльність учнів, підвищує їхню мотивацію до навчання, сприяє закріпленню правових знань, демонструє дієвість норм права.

У ході аналізу правових ситуацій формується також емоційно ціннісне ставлення учнів до правових явищ, подій і процесів через озвучення ними розв'язання тієї чи іншої правової проблеми, власної оцінки дій фігурантів правової ситуації, через усвідомлення зв'язку права з життям, розвиваються навички самоаналізу, самооцінювання, взаємооцінювання тощо.

Цей метод зорієнтований здебільшого на групову діяльність учнів, що уможлиблює розвиток їхніх комунікативних навичок, співпраці та взаємонавчання.

Приклад. У парах поміркуйте, хто правий у цій ситуації. Свою думку підтвердите відповідними положеннями законодавства.

Два приятелі, Микола та Петро, виїхали на постійне проживання до США. Микола три роки навчався в університеті, а Петро два роки служив за контрактом в армії США. Коли вони повернулися до України, в літаку один із пасажирів, почувши розповіді приятелів, зауважив, що вони втратили громадянство України.

Пропоновані учням на уроках із основ правознавства правові ситуації мають за змістом відтворювати загальні (типові) випадки / дії, що найчастіше трапляються в житті та з якими може зіткнутися неповнолітня особа. При цьому ситуація (проблема, сюжет) має бути такою, що може реально статися.

Аналіз правових ситуацій можна застосовувати на будь-якому етапі уроку з основ правознавства: для мотивації (тут доцільні короткі односюжетні ситуації); в ході опанування учнями нових знань, формування вмінь і навичок (тут правова ситуація та її аналіз може слугувати основою цієї частини уроку); при узагальненні й перевірці знань учнів (тут можна повертати учнів до правової ситуації, запропонованої на початку уроку). Утім, найефективнішим цей метод буде в основній частині уроку, коли учні можуть відразу скористатися конкретними знаннями для розв'язку відповідної правової ситуації.

37) Пишко О. Л. Аналіз і розв'язування правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників / О. Л. Пишко // Права людини та громадянина в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Ніжин, 16 листопада 2013 р.) / Управління освіти і науки Чернігівської ОДА, Ніжинський обл. пед. ліцей Чернігівської обл. ради, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя. — Ніжин, 2012. — С. 221–223.

Застосування названого методу на уроках із основ правознавства потребує певної алгоритмізації — визначення порядку дій учнів. Вони можуть бути такими.

Приклад 1.

Крок 1: аналіз ситуації та встановлення юридично значимої інформації, що міститься в ній (вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо).

Крок 2: встановлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, відповідних правових норм, що безпосередньо регулюють відносини в цій ситуації.

Крок 3: ухвалення рішення — відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо)³⁸.

Приклад 2.

Факти: Що відбулося? Хто є учасниками ситуації? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які є другорядними?

Проблеми: Якими є інтереси сторін? У чому полягає конфлікт? Яке питання необхідно вирішити для розв'язання ситуації? Якими положеннями закону регулюється ситуація?

Аргументи: Якими є ваші аргументи (зокрема положення законодавства) на захист інтересів кожної із сторін ситуації?

Рішення: Хто має вирішувати ситуацію? Яким може бути рішення щодо цієї ситуації? Чому ви так думаєте? Якими можуть бути його наслідки? Які ще способи розв'язання ситуації ви можете запропонувати її учасникам?³⁹.

Приклад 3.

1. *Якою галуззю права регулюється ця ситуація?*
2. *Хто є учасниками правовідносин?*
3. *Які їхні права та обов'язки?*
4. *Яке рішення має бути прийняте? Чому?⁴⁰.*

Приклад 4.

1. *Назвіть галузь права, що врегульовує описані в ситуації правовідносини; назвіть правовідносини, що виникають, та елементи, що їх складають.*
2. *Визначить правові норми, що встановлюють правомірні моделі поведінки суб'єктів правовідносин, застосуйте відповідні положення нормативно-правових актів.*
3. *Визначить правомірність / неправомірність дій фігурантів, їхні дії для захисту своїх прав і законних інтересів.*
4. *Запропонуйте варіанти розв'язання правової ситуації.*
5. *Сформулюйте й обґрунтуйте висновки⁴¹.*

38) Наровлянський О. Д. Правознавство: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). — К.: Грамота, 2010. — 272 с.: іл. — С. 4.

39) Пометун О. І., Ремех Т. О. Правознавство. Практичний курс: підр. для 9 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. — К.: Літера ЛТД, 2009. — 192 с. — С. 180.

40) Збірник завдань для державної підсумкової атестації з правознавства (практичний курс): 9 клас / Т. О. Ремех, С. П. Ратушняк. — К.: Центр навчально-методичної літератури, 2011. — 64 с.

41) Мирнінко І. Г. Викладання правознавства в загально-освітніх навчальних закладах області у 2011–2012 навчальному році: інструктивно-методичний лист / І. Г. Мирнінко. — Миколаїв: ОІППО, 2011. — 40 с. — С. 12.

Резюме. Правові ситуації мають бути обов'язковим елементом навчання учнів 9 класу основ правознавства. Вони можуть застосовуватися учителем на будь-якому етапі уроку з основ правознавства (для мотивації, для формування навичок, для перевірки знань тощо), а також у позаурочній діяльності учнів (приміром, при підготовці їх до олімпіади з правознавства)⁴².

Робота учнів із юридичними документами. Організація навчання учнів основ правознавства передбачає *роботу з джерелами права та юридичними документами*. Учителю слід дотримуватися певної послідовності формування в учнів навичок такої навчальної діяльності, де:

крок 1: надання вчителем зразків аналізу фрагменту нормативно-правового акту чи написання юридичного документу;

крок 2: самостійна робота учнів із аналізу правового джерела чи зразку юридичного документу при керуванні вчителем;

крок 3: самосійне опрацювання джерела права / створення юридичного документу учнями на уроці чи вдома.

Алгоритмізація дій учнів із аналізу джерел права передбачає серію запитань, поставлених до фрагменту нормативно-правового акту. Наприклад: *Про яке/які поняття йдеться у наведеному положенні законодавства?; Що означає це/ці поняття?; Якими прикладами можна проілюструвати назване/названі поняття? Які правовідносини врегульовують нормативні положення?; Які права й обов'язки учасників правовідносин вони фіксують?* тощо.

На уроках із основ правознавства слід використовувати фрагменти нормативно-правових актів (наприклад, окремі статті (положення) закону для аналізу правової ситуації) та уникати опрацювання учнями масиву законів та інших актів. Якщо завданням є складання юридичного документу (заяви, скарги, претензії), то вчителю варто надати учням відповідні зразки або ж запропонувати знайти такі зразки в Мережі.

Ефективним способом роботи учнів із джерелами права є їх пошук в Інтернеті й опрацювання за завданням учителя окремих його статей. Приклад: *на Інтернет сайтах знайдіть інформацію щодо діяльності органу місцевого самоврядування нашої територіальної громади й коротко запишіть, з яких місцевих проблем були ухвалені рішення в останній тиждень*.

Робота учнів із юридичними документами може застосовуватися як на будь-якому етапі уроку (для мотивації, для розгляду правової ситуації, для підкріплення власного висновку з теми), такі при виконанні ними домашнього завдання.

Резюме. Робота з юридичними документами допомагає учням сформулювати правові поняття (юридичні дефініції містяться в положеннях нормативних

42) Пишко О. Л. Аналіз і розв'язування правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників / О. Л. Пишко // Права людини та громадянина в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Ніжин, 16 листопада 2013 р.) / Управління освіти і науки Чернігівської ОДА, Ніжинський обл. пед. ліцей Чернігівської обл. ради, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя.— Ніжин, 2012.— С. 221—223.

актів), розвиває вміння знаходити, аналізувати інформацію правового змісту, застосовувати її для аналізу ситуацій, що мають правовий контекст.

Тестування з обґрунтуванням. Тест — це стандартизований засіб вимірювання рівня засвоєння знань учнів за певною методикою у вигляді системи завдань. *Тестування з обґрунтуванням* передбачає, що учень обирає відповідь на поставлене тестове запитання й підкріплює її посиланням на конкретне положення нормативно-правового акту (це є своєрідним підсиленням його відповіді)⁴³.

Види завдань для тестування з обґрунтуванням є такі: 1) дефінітивні тестові завдання — акцентують увагу учнів на тих чи інших правових поняттях і категоріях; 2) тестові завдання із знаходження подібностей/відмінностей правових явищ — спрямовані на осмислення ознак правових явищ, їх зв'язків; 3) тестові завдання із застосування норм права для розв'язання правових ситуацій — тут відповіді конструюються з посиланням на статті нормативно-правових актів.

Приклад:

1. Конституція — це:

а) судові прецеденти, що регулюють основи відносин між людиною і суспільством, з одного боку, та державою — з іншого, а також основи організації самої держави;

б) доктринальні положення;

в) система правових норм, які не мають вищої юридичної сили;

г) система конституційних звичаїв, що не мають вищої юридичної сили;

д) система правових норм вищої юридичної сили, що регулюють основи відносин між людиною і суспільством, з одного боку, та державою — з іншого, а також основи організації самої держави.

2. На основі статті 41 Конституції України назвіть складники права власності:

а) право купівлі-продажу; б) право володіння; в) право користування;

г) право оренди; д) право розпорядження.

3. Першокурсник юридичного факультету Сергій Іваненко мріє про суддівську кар'єру. Вкажіть, які вимоги висуваються до суддів в Україні:

а) бути не молодшим 40 років; бути громадянином України; мати вищу юридичну освіту; мати 10 років стажу в правовій сфері; 20 останніх років проживати в Україні; володіти українською мовою.

б) бути не молодшим 25 років; бути громадянином України; мати вищу юридичну освіту; мати 3 роки стажу в правовій сфері; 10 останніх років проживати в Україні; володіти українською мовою.

в) проживати в Україні протягом 10-ти останніх років перед виборами; мати громадянство України; обов'язково володіти українською мовою; бути не молодшим за 35 років⁴⁴.

Резюме. Тест (у тому числі й із обґрунтуванням) виступає як засобом діагностики, так і методом навчання учнів основ правознавства.

43) Будас А. П. Методика навчання правознавства студентів економічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Анна Пилипівна Будас. — К., 2012. — 209 с. — С. 67–68.

44) Майорський В. В. Методика навчання конституційного права учнів профільних класів. — дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Вячеслав Віталійович Майорський; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2016. — 287 с. — С. 113.

2.6. Які пояснювально-ілюстративні методи застосовують в навчанні учнів основ правознавства

Ураховуючи, що мова йде про учнів 9-х класів, які знайомляться з основами правничої науки вперше за час навчання в школі, вчителю на уроках із основ правознавства слід застосовувати усний виклад навчального правознавчого матеріалу через лекцію, розповідь, пояснення, бесіду.

Шкільну лекцію з основ правознавства застосовують як форму організації освітнього процесу. Необхідність лекції викликана відсутністю певного матеріалу в підручниках, постійним оновленням законодавства, незначною кількістю часу на окремі теми.

Лекцію в методичній літературі розуміють як: 1) організаційну форму навчання, специфічний спосіб взаємодії викладача і слухачів, коли реалізується різноманітний зміст і різні методи навчання; 2) метод навчання, суть якого — монологічний виклад навчального матеріалу в систематичній і послідовній формі, сконцентрований навколо фундаментальних проблем науки, що використовують для розгорнутого теоретичного повідомлення, наукового аналізу й обґрунтування наукових проблем.

Сильні сторони застосування шкільної лекції на уроці: допомагає економно структурувати навчальну інформацію, швидко відреагувати на зміни в нормативній базі; частково компенсує брак новітніх підручників і посібників із правознавчих предметів і курсів; концентрує учнів на складних для них питаннях; сприяє формуванню в учнів умінь слухати, усвідомлювати та занотовувати почуте; дає змогу вчителю планувати подальшу самостійну роботу учнів.

Слабкі сторони шкільної лекції: регламентована часовими межами, тому не дозволяє висвітлити всі передбачені планом уроку питання; учень залишається об'єктом навчання; унеможливує реалізацію компетентнісного підходу до навчання учнів, орієнтованого на результат; як правило, є репродуктивним видом навчанням, що струме творче самостійне мислення учня⁴⁵.

У навчанні учнів 9 класу основ правознавства слід застосовувати не класичні (типові для ВНЗ) лекції, а такі, які дають змогу залучити учнів до активної діяльності. Лекції слід надати проблемного характеру, коли знання не подаються в готовому вигляді — вчитель має ставити перед учнями проблему і спонукати їх знайти шляхи її розв'язання. Це можуть бути такі види лекцій:

Керована лекція. Її основні етапи:

1. Підготовчий: учитель ділить навчальний матеріал на логічно завершені частини (для 5 хв. викладу).

2. Виклад навчального матеріалу (25–30 хв.) уналежнює:

а) вступну частину: вчитель оголошує тему, план лекції, пояснює учням алгоритм роботи, основні проблемні питання, закликає їх уважно слухати й виокремлювати головне в його розповіді, не занотовуючи в зошит;

45) Майорський В. В. Методика навчання конституційного права учнів профільних класів. — дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Вячеслав Віталійович Майорський; Інститут педагогіки НАПН України. — К., 2016. — 287 с. — С. 115.

б) основну частину: після 5 хв. викладу лекційного матеріалу вчитель зупиняється й пропонує учням записати основне з почутого; за кілька хвилин (приблизно 5–10) виклад продовжується (так може повторюватися кілька разів);

в) підсумкову частину: подаються короткі висновки і узагальнення, відповіді на проблемні питання (тут можна організувати роботу учнів у малих групах / парах для повторення/узагальнення матеріалу лекції й корегування записів).

Лекція з допомогою учнів. Її етапи:

1. Підготовка лекції: починається на попередньому уроці й потребує 20–25 хв. Вчитель оголошує тему лекції і запрошує учнів взяти участь у розробці її плану. Учні на кожному з двох аркушів паперу пишуть по одному питанню, яке, на їхню думку, бажано висвітлити в лекції. Після цього вчитель запрошує учнів по черзі вийти до дошки й зачитати записане та прикріпити на дошку.

2. Далі вчитель пропонує об'єднати пропозиції та назвати кожну групу пропозицій, формулюючи її як пункт лекції (10–12 хв.). Можна організувати роботу учнів у малих групах, де учні 5–10 хв. розробляють варіанти плану лекції й протягом наступних 10–15 хв. презентують результати своєї роботи. Потім підбивають загальний підсумок роботи всіх груп.

3. Далі вчитель подає лекційний матеріал за напрацьованим колективно планом або пропонує учням підготувати виклад тої чи іншої частини навчального матеріалу.

Лекція з паузами. Її етапи:

1. Підготовка лекції: вчитель ділить навчальний матеріал на логічно завершені частини та розробляє завдання для учнів, що виконуватимуться ними у паузах між викладом навчального матеріалу (лекція може тривати 40–45 хв і складатися з 2–3 етапів викладу матеріалу та пауз відповідно).

2. Вступна частина лекції: оголошення вчителем теми, плану лекції, пояснення учням алгоритму роботи, основних проблемних питань.

3. Основна частина лекції: перше питання плану лекції викладається 10–12 хв (враховується, що учні конспектують матеріал лекції). Далі вчитель зупиняється та пропонує учням протягом 3–5 хв виконати завдання (індивідуально, в парах/трійках) та організує презентацію результатів його виконання (до 5 хв). Після цього вчитель повертається до викладу. Під час викладу матеріалу основної частини лекції в залежності від теми уроку можна використовувати мультимедійні презентації.

4. Підсумкова частина лекції: вчитель пропонує учням виконати завдання, пов'язані з матеріалом, що викладався, а потім поставити запитання до матеріалу лекції (індивідуально, в парах/трійках) та презентувати їх класу. Інші учні відповідають на ці запитання⁴⁶.

Резюме. У шкільній лекції вчитель має зосереджуватися на розгляді ключових/проблемних аспектів, виносячи інший матеріал на самостійне або колективне (в парах, трійках, малих групах) опрацювання учнем.

Розповідь, пояснення і вправи на уроках із основ правознавства.

Розповідь — це короткотривалий усний, описовий, образний, емоційний, динамічний, логічний і послідовний виклад нового навчального матеріалу вчителем у доступній формі, що не передбачає запитання вчителя до учнів і навпаки.

46) Пометун О. Інтерактивні методи навчання / Олена Пометун // Історія в школах України. — 2004. — № 4. — С. 39–43.

Пояснення — це монологічна форма викладу навчального матеріалу вчителем, що спирається на попередні знання й набутий учнями досвід. У ході пояснення обґрунтовується певне правове положення, розкривається сутність чи аналізується певне правове явище або процес.

Види пояснень є такі: структурні (наприклад, *висвітлення структури системи права, складу правовідносин, складу правопорушення*); закономірні (приміром, *встановлення причин постання держави*); функціональні (наприклад, *з'ясування впливу норм права на поведінку людини*).

Розповідь/пояснення вчителя на уроці має містити достовірні й науково обґрунтовані факти; стосуватися суті правового питання чи правової проблеми; розвиватися логічно, послідовно розкриваючи причиново-наслідкові зв'язки правових явищ і процесів; супроводжуватися порівняннями, аргументами й прикладами; бути емоційними й образними; викладатися доступною для учнів 9 класу мовою. Їх слід підсилювати наочністю — схемами, таблицями, ілюстраціями, світлинами тощо.

Вправи. Метод, що сприяє розвитку в учнів умінь застосовувати набуті теоретичні знання на практиці, формулювати оцінки суспільних явищ і життєвих ситуацій із позицій дії правових норм.

Вправи поділяють: за формою: усні (дати відповіді на запитання за темою уроку); письмові (написати короткий твір-роздум із правового питання); графічні (скласти таблицю, логічний ланцюжок, схему); імітаційні (відтворити процедури, наприклад, судового розгляду цивільної справи чи створення та реєстрації дитячої організації); за дидактичною метою: для запам'ятовування навчального матеріалу (наприклад: назвати елементи складу правовідносин, скориставшись відповідною схемою); для відтворення засвоєної навчальної інформації (наприклад: вставити у схему «Законодавчий процес» пропущені елементи); тренувальні, що передбачають самостійне перенесення засвоєної учнем інформації в нову ситуацію (наприклад: на основі складу правопорушення визначити елементи складу злочину); проблемно-пошукові, спрямовані на творче застосування учнем засвоєного навчального матеріалу (наприклад: на основі статей Конвенції ООН про права дитини скласти міні абетку прав дитини); вправи із здійснення учнями практичних дій: виконання проекту, підготування міні доповіді для учнів початкової школи, виготовлення плакату чи підготування мультимедійної презентації з правової тематики.

Резюме. Вчитель правознавства має ретельно підходити до відбору пояснювально-ілюстративних методів навчання учнів основ правознавства, ефективно комбінуючи їх із інтерактивним навчанням для досягнення мети й виконання програмових завдань навчання учнів основ правознавства, формування їхньої правової предметної компетентності.

2.7. Як організувати самостійну та домашню роботу учнів із основ правознавства

Самостійна робота учнів. Самостійною називають таку діяльність учня, що здійснюється ним без сторонньої прямої допомоги, спирається на його знання, мислення, вміння, життєвий досвід і переконання.

Розвиток самостійності учня в навчанні уналежнює: вміння учня самостійно планувати свою навчальну роботу; оцінку учнем труднощів в опануванні на-

вчальним матеріалом; наявність або відсутність в учня пізнавального інтересу до матеріалу, що вивчається; самостійне застосування засвоєних знань; оцінка учнем власної роботи та її результатів.

Самостійна робота учнів розглядається як: 1) засіб організації та виконання учнями певної пізнавальної діяльності; 2) вид навчальних занять за відсутності вчителя в момент навчальної діяльності учня; 3) якість пізнання та форма організації навчання.

Самостійна робота учня з основ правознавства — це його дії за відсутності безпосереднього керування й допомоги з боку вчителя, що має результатом створення/отримання навчального продукту, відповідного заданій меті. Вона відіграє значну роль у формуванні й розвитку предметних умінь та пізнавального інтересу учнів. В ній виявляється індивідуальність кожного учня, формується його інтелект, риси самостійності, глибше засвоюються знання⁴⁷.

Основні етапи організації самостійної діяльності учнів на уроках із основ правознавства такі: 1) учитель як консультант і організатор самостійної роботи учнів навчає їх елементарним прийомам самостійної роботи; демонструє, як здобувати, аналізувати, узагальнювати знання з різних правових джерел та робити висновки; 2) учень, опанувавши навичками самостійної роботи, готується до дослідницької діяльності: формулює власну думку щодо певних правових понять, розвиває здатність розв'язувати складні нестандартні завдання тощо.

Важливу роль в організації самостійної роботи учнів із основ правознавства відіграє керування вчителем активною пізнавальною діяльністю учня, врахування ним логіки освітнього процесу, створення проблемних ситуацій на уроці, раціональне поєднання видів самостійної роботи учнів із урахуванням можливості подолання ними певних труднощів, надання уваги підбиттю підсумків виконання учнями самостійної роботи та здійснення її об'єктивної оцінки.

Результати самостійної роботи учнів можуть бути представлені на уроках у формі доповіді, презентації, випереджувального завдання, опрацювання результатів інтерв'ювання / анкетування респондентів із тої чи іншої правової проблеми тощо.

Резюме. Самостійна робота учня уможливорює діагностування його пізнавальних потреб (розширення, поглиблення знань); з'ясування обсягу його інтелектуальних, особистісних (мотиваційних, регулятивних) і фізичних можливостей; визначення найближчої й віддаленої мети самостійної роботи та розроблення конкретного плану довгострокової й короткострокової її програми; визначення часу й форм самоконтролю (проект, презентація, міні доповідь тощо).

Домашні завдання з основ правознавства. Це складник навчання, що полягає у виконанні учнями за завданням учителя самостійної навчальної і практичної роботи після уроків.

Домашні завдання спрямовані на підвищення пізнавальної активності та самостійності учнів. Вони передбачають: закріплення, поглиблення та розширення

47) Майорський В. В. Організація самостійної роботи учнів класів правового профілю: методичний аспект / В. В. Майорський // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». Випуск 45.— Вінниця: «ТОВ Нілан ЛТД», 2016.— 230 с.— С. 23–27.

знань, умінь і навичок; підготовку учнів до активного сприймання нового матеріалу; розвиток в учнів самостійності мислення, індивідуальних нахилів та здібностей; формування їхніх умінь і навичок самостійної праці⁴⁸. При визначенні форм, змісту, обсягу домашніх завдань, методів їх організації та способів перевірки вчителю слід враховувати специфіку предмета, пізнавальні можливості учнів, їхні вікові особливості, вольові якості, вподобання тощо.

Важливою функцією домашніх завдань є реалізація взаємозв'язку між уроками: домашнє завдання виконують під впливом проведеного уроку, який визначає його зміст, розкриває перед учнями способи діяльності, що доцільно застосувати, а виконане домашнє завдання впливає на наступний урок із предмета. Під час діяльності учнів на уроках як правило мають місце концентроване запам'ятовування й переведення знань в оперативну пам'ять. Тому для фіксування знань у довгостроковій пам'яті учням необхідне повторення — самостійне виконання певного обсягу роботи у вигляді домашніх завдань, за яких симулюється пізнавальний інтерес до предмета конкретного учня, розвивається його самостійність та відповідальність.

Зміст і форма домашніх завдань із основ правознавства обумовлені змістом предмета, його практичною спрямованістю, специфікою організації пізнавальної діяльності учнів, метою й завданнями конкретного уроку. Таке завдання має складатися з обов'язкових (призначених усім) учням завдань та варіативних (проблемних, логічних, творчих) завдань, із яких учні за бажанням обирають ті, що відповідають їхнім здібностям і пізнавальним інтересам.

Учням 9 класу слід пропонувати домашні завдання з практичного застосування норм права стосовно неповнолітніх осіб. Адже у дев'ятикласників цікавість і бажання працювати викликають завдання-ситуації, учасниками яких є такі за віком діти, як вони. Наприклад, це можуть бути короткі правові ситуації в темах із різних галузей права щодо правомірності дій неповнолітніх осіб, участі в тих чи інших правовідносинах — укладання договорів, здійснення правочинів, працевлаштування, взаємодія з поліцейськими (патрульними, дільничними), взаємовідносини з батьками і т.д. Учням будуть цікаві й завдання з пошуку інформації в різних джерелах (мас-медіа, Інтернет тощо).

Приклад 1. Тема уроку «Що таке держава і чому вона виникла».

Проаналізуйте матеріали мас-медіа та знайдіть в них інформацію про те, як Українська держава виконує певні функції. Занотуйте приклади в зошит.

Приклад 2. Тема уроку «Що таке право і законодавство».

В інтернеті віднайдіть інформацію про підзаконні нормативно-правові акти. Запишіть, хто їх ухвалив, чого і кого вони стосуються.

Приклад 3. *Пригадайте, який орган місцевого самоврядування є у вашому селі, місті, районі, області. Чи видає він підзаконні документи? Які акти цих органів вам відомі? Як вони називаються? Знайдіть три-чотири таких документи в Інтернеті (на офіційному сайті органу), запишіть їх назви та органу, що їх ухвалив.*

48) Пишко О. Домашні завдання із правознавства в 9-му класі: особливості та специфіка їх відбору та виконання [Текст] / Олена Пишко // Проблеми підготовки сучасного вчителя: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін.]. — Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. — Вип. 9. — Ч. 2. — С. 43–44.

Приклад 4. Тема уроку «Що таке правопорушення».

Перегляньте дві-три газети чи новинні сторічки в Інтернеті й знайдіть опис, повідомлення, репортаж щодо вчинених правопорушень. Підготуйте короткий огляд цього повідомлення за схемою: назва джерела інформації; про яке правопорушення йшлося; якими були наслідки правопорушення; які заходи застосовувалися до підозрюваних чи винуватих осіб (якщо вони були описані).

Приклад 5. Тема практичного заняття «Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх».

Уявіть себе аналітиками, які мають з'ясувати причини підліткової злочинності в українському суспільстві. Зверніться за інформацією до мас-медіа та складіть перелік таких причин. Які заходи, на вашу думку, можуть зупинити зростання підліткової злочинності?

Серед домашніх завдань обов'язково мають бути такі, які спонукають учнів до висловлювання власного ставлення до правових явищ і процесів.

Приклад 1. Тема практичного заняття «Захист прав споживачів»: *Чи погоджуєтесь ви з поширеним висловом «Споживач завжди має рацію». Чому?*

Приклад 2. Тема уроку «Кримінальне право. Злочин»: *В Україні галузь права, що визначає злочини і покарання, називається «кримінальне право», у Польщі — «карне», в Росії — «уголовне». Що спільного і що різного в цих назвах?*

Приклад 3. Тема практичного заняття «Ігровий суд»: *У приміщеннях судів є зображення/статуя Феміди — Богині правосуддя із зав'язаними очима й терезами в одній руці та мечем — у другій. За стародавніми міфами, вона була радницею Зевса і слідкувала за тим, аби ані люди, ані боги не порушували законів. Як ви думаєте, чому Богиня правосуддя уявляється саме такою?*

При виконанні домашніх завдань із основ правознавства учні мають навчатися застосовувати положення законів у тих чи інших нескладних правових ситуаціях для усвідомлення механізму дії правових норм та їх значення в регулюванні суспільних відносин. Приклад до теми уроку «Що таке право і законодавство»: *Запишіть кілька правових ситуацій, що врегульовуються правовими нормами різних галузей права. Позначте, які це галузі.*

Через спеціальні домашні завдання вчитель правознавства має залучати батьків до обговорення з дітьми питань тем предмета, прикладів власного життя і власної поведінки, аналізу поведінки дітей тощо. При виконанні таких домашніх завдань батько/мати стає співрозмовником в обговоренні правового питання (а не контролером чи репетитором), співучасником розв'язання життєвої ситуації в правовій площині чи опонентом у дискусії з правової проблеми. Батьки мають життєвий досвід, багатий на конкретні приклади дії правових норм у тих чи інших ситуаціях, власних вчинків, сюжети фільмів і літературних творів тощо. Такі домашні завдання викликають зацікавленість у дев'ятикласників, а їх виконання підвищує пізнавальний інтерес до предмета і «оживляє» його.

Приклад 1. *Розкажіть батькам, який предмет ви почали вивчати. Згадайте разом з ними приклади з життя, коли право відіграло важливу роль у врегулюванні певної ситуації.*

Приклад 2. *Попросіть одного з членів вашої родини коротко описати день, що пройшов. Віднайдіть у розповіді приклад правовідносин. Запишіть у зошит учасників цих правовідносин та те, з приводу чого вони виникли.*

Приклад 3. *Які права та обов'язки мають ваші батьки стосовно вас? А якими є ваші права та обов'язки щодо батьків? Запишіть їх. Обговоріть із батьками складені вами переліки. Доповніть їх у разі потреби.*

Приклад 4. *Удома разом із батьками перечитайте поради з підручника «Як не стати жертвою злочину» та обговоріть, чи завжди члени вашої родини дотримуються цих порад. Чому?*

Приклад 5. *Запитайте батьків або інших членів вашої родини, чи доводилося їм звертатися до суду. Якщо так, то з якого приводу? Яке рішення ухвалив суд? Запишіть зібрану інформацію в зошит.*

Приклад 6. *Попросіть батьків показати вам документи з домашнього архіву, які засвідчують набуття чи припинення права власності. Запишіть назви цих документів у зошит.*

За підсумками виконання такого спеціального домашнього завдання вчителю варто на початку наступного уроку організувати їх коротке обговорення з учнями в загальному колі. Утім, інформація, яку мають представити учні, може носити особистий характер, тому слід запрошувати до слова учнів за бажанням, уникаючи негативних вербальних оцінок тих, хто відмовляється від презентації чи взагалі не виконав таке домашнє завдання. Вчитель має враховувати й те, що при виконанні завдань, що передбачають контактування з батьками/дорослими членами родини учні стикаються з певними труднощами — психологічний клімат у сім'ї, відсутність у батьків часу чи бажання спілкуватися з дитиною з таких питань, нестача у дитини досвіду ведення з батьками предметного діалогу тощо.

Домашні завдання класифікують за різними критеріями: за етапами процесу засвоєння, характером навчальних дій, за змістом, основними функціями тощо.

Репродуктивні домашні завдання передбачають просте відтворення навчальної інформації, виконання завдання, аналогічного тому, що розв'язувалося на уроці. Наприклад, в предметі «Основи правознавства» це завдання: на відтворення визначення основних понять, приміром: *Що таке право? Перерахуйте його основні ознаки. Що називають галуззю права? Які основні галузі права України ви знаєте? Які відносини називають правовідносинами? Що таке юридичний факт;* із виявлення основних понять у статті підручника, наприклад: *Які основні поняття зустрічаються в тексті пункту підручника? Впишіть їх у зошит, закінчення речень чи добору пропущених у реченнях слів (як правило, із наданого переліку), наприклад: Закінчить речення: формула власності така: якщо ця річ моя, то для інших вона ... (чужа).*

Слід пропонувати учням і домашні завдання із складання плану, таблиці, схеми, порівняння, систематизації.

Приклад 1. *Придумайте кілька словосполучень із словом «право» чи пригадайте випадки з життя, коли ви або люди з вашого оточення використовували це слово. Запишіть їх у зошит і поясніть зміст цього слова у кожному випадку.*

Приклад 2. Знайдіть у тексті розділу II Конституції України ті статті, які починаються зі словосполучень «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати» і ті, в яких вживаються слова «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується». Чим відрізняються ці статті? Чому розділ II Конституції України називається «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Приклад 3. Поясніть на прикладах, за якими критеріями можна відрізнити адміністративний проступок від інших видів правопорушень.

Творчі домашні завдання сприяють розвитку пізнавальних потреб і креативності школярів. Їх виконують як окремі учні, так і весь класний колектив залежно від теми і мети уроку. Такі завдання можуть бути випереджаючими (виконуються перед вивченням певного матеріалу) чи слугувати закріпленню вивченого на уроці матеріалу. Презентація та обговорення учнями таких завдань викликає інтелектуальне й емоційне піднесення учнів, підвищує їхню зацікавленість предметом. Творчі домашні завдання вимагають від учнів пошуку відповіді на запитання на кшталт «Як зробити, щоб...?», «Чому це так?», «Як має бути розв'язана ситуація?» чи прояву учнем власних творчих здібностей (складання вірша, написання есе тощо).

Приклад 1. Придумайте власний короткий вірш, загадку чи прислів'я про роль права у житті людей.

Приклад 2. Складіть власне резюме з урахуванням посади, на яку бажаєте влаштуватися. Скористайтеся порадами, вміщеними у підручнику.

Репродуктивні завдання, завдання з аналізу й синтезу та творчі домашні завдання мають бути присутні в кожній темі з основ правознавства у співвідношенні 1 (2): 2: 1.

Коментування домашніх завдань, рекомендації щодо джерел і прийомів роботи з ними, обумовлення форм перевірки має бути обов'язковим елементом уроку. В прийнятний момент уроку вчитель протягом кількох хвилин має познайомити учнів із домашніми завданнями: назвати ті, які мають виконати всі учні, й ті, що є індивідуальними, пояснити, як їх слід виконувати ті чи ті завдання, вказати строки їх виконання та визначити критерії оцінювання.

Резюме. Діяльність на уроці і домашня навчальна робота учнів взаємодоповнюють одна одну як колективна й індивідуальна робота. Під час уроку робота має бути колективною й включати обговорення певних питань учнями класу та розв'язування завдань їхніми спільними зусиллями, спільне подолання труднощів у опануванні навчального матеріалу, виконанні певних навчальних дій.

Виконуючи домашні завдання, учень застосовує набуті знання та вдосконалює предметні навички, працює та ухвалює рішення самостійно. Це сприяє формуванню (розвитку) його важливих особистісних якостей: уміння планувати і організувати свою навчальну працю, здійснювати її самоконтроль, ставити перед собою нові завдання, ставити запитання й шукати відповіді на них.

Домашні завдання є також формою зв'язку між учителем і батьками, які мають бути поінформовані про вимоги і орієнтовний обсяг щодо знань, умінь та навичок учнів із предмета.

РОЗДІЛ 3

УРОК ІЗ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА ЗА КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

3.1 Які види уроків передбачено програмою предмета

У навчальній програмі «Основи правознавства» (9 клас) зафіксовано такі види уроків як-от:

Вступний урок: актуалізація знань учнів про державу і право з курсів історії, ознайомлення учнів із метою вивчення предмета, його особливостями та формами роботи на уроках і вдома.

Уроки засвоєння нової навчальної інформації: набуття учнями нових правових знань, формування предметних умінь, конструювання ними знань, умінь, ставлень через задіяність у тих чи інших видах пізнавальної діяльності — роботі з підручником та юридичними документами, виконанні пізнавальних завдань і вправ, розгляді правових ситуацій тощо.

Практичні заняття: уроки застосування правових знань, формування й удосконалення предметних умінь, що допомагають учням сформувати уявлення про виучувану тему. Кожне із практичних занять, передбачених програмою предмета, є тематичним — воно має певне змістове наповнення відповідно до місця заняття в контексті конкретної теми як-от:

1. *Соціальні норми в житті людей.*
2. *Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння.*
3. *Звернення громадян.*
4. *Власність неповнолітніх.*
5. *Захист прав споживачів.*
6. *Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.*
7. *Працевлаштування неповнолітніх.*
8. *Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.*
9. *Ігровий суд. Зустріч з юристами.*
10. *Моделювання ситуацій (рольова гра) спілкування з поліцейським чи дільничним офіцером поліції⁴⁹.*

Уроки узагальнення до розділів: учні за допомогою вчителя систематизують й узагальнюють вивчене, рефлексують, реалізують міжпредметні зв'язки тощо. Такі уроки можна використати для тематичного оцінювання результатів навчання учнів та для підсумкового узагальнення.

Програмою передбачено також окрему *тему профорієнтаційного змісту* «Юристи в нашому житті», в якій учні знайомляться з професіями правничого фаху.

⁴⁹ Основи правознавства. 9. клас: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. Муза, Р. Євтушенко, В. Сутковий, Т. Зорнік, Л. Лоха, В. Силенко // Історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році; оновлені на компетентнісній основі навчальні програми для 5–9 класів ЗНЗ; методичні коментарі провідних науковців щодо впровадження ідей Нової української школи. — К.: УОВЦ «Оріон», 2017. — с. 88–94 — С. 88–90.

3.2. Якою є структура уроку з основ правознавства

Для реалізації компетентнісного навчання учнів основ правознавства структура уроку як поєднання його складників має бути триетапною як-от:

1. Вступна частина уроку

Мотивація та актуалізація знань учнів. Ціль — сфокусувати увагу учнів на проблемі, викликати інтерес до обговорюваної теми. Прийоми: запитання, цитата, коротка історія, невеличке завдання, розминка і т.д.

Оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів. Ціль — забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності — чого вони повинні досягти в результаті уроку і що від них очікує вчитель.

Вступна частина уроку обіймає приблизно 5% часу.

2. Основна частина уроку

Надання необхідної інформації. Ціль — надати учням достатньо навчальної інформації для того, щоб на її основі виконувати практичні завдання. Методи та прийоми: міні-лекція, опрацювання роздаткового матеріалу, презентація домашнього завдання. Для економії часу на уроці і для максимального ефекту уроку можна подавати інформацію в письмовому виді для попереднього (домашнього) вивчення. Наприклад, деякі уроки побудовані таким чином, що в підручнику є інформація, достатня для виконання завдань. На самому уроці вчитель може ще раз звернути на неї увагу (особливо на практичні поради) та, якщо необхідно, прокоментувати поняття й терміни чи організувати невеличке опитування. Приблизно 10% часу заняття.

Інтерактивна справа — центральна частина уроку. Ціль — практичне опанування учнями матеріалу, досягнення поставлених цілей уроку.

Тут учитель виступає організатором, помічником, консультантом — він надає учням максимум можливостей для самостійної роботи, взаємодії й навчання у співпраці одне з одним.

Інтерактивна частина уроку потребує до 60% його часу.

3. Підсумкова частина уроку

Підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку. Ціль — рефлексія, усвідомлення того, що було зроблено на уроці, чи досягнуті поставлені цілі, як можна застосувати отримане на уроці в житті та навчанні. Бажано проводити у формі запитань: *що нового дізналися; чого навчилися; як це може бути корисним в житті* тощо. Крім того, можна ставити запитання стосовно самого уроку, приміром: *що було найбільше вдалим; що сподобалося; що вдалося; що не вдалося, чому; що потрібно змінити в майбутньому*. Важливо, щоб самі учні сформулювали відповіді на ці питання.

Підбиття підсумків уроку потребує до 20% часу⁵⁰.

Резюме. Вибудова й дотримання вчителем структури компетентнісно орієнтованого уроку з основ правознавства дає змогу розгортати діяльність учнів у певній логіці, нарощувати правові знання, удосконалювати предметні вміння, оцінювати досягнуті учнями результати та планувати подальшу навчальну діяльність.

50) Практичне право: навч. посібн. для 8 (9) класів загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, І М. Гейко; За ред. Пометун О. І.— К.: Генеза, 2002.— 168 с.— С. 29–30.

3.3. Що відбувається на основних етапах компетентнісного уроку з основ правознавства

Тепер охарактеризуємо діяльність учнів і вчителя на кожному етапі уроку з основ правознавства.

Перша частина уроку — вступна. Її мета — сфокусувати увагу учнів на навчальній проблемі, що розглядатиметься, викликати їхній інтерес до обговорюваних питань теми, мотивувати активну пізнавальну діяльність. Ця частина уроку уналежнює актуалізацію, мотивацію, оголошення теми уроку та його очікуваних результатів.

Актуалізація знань і уявлень учнів на початку уроку здійснюється через запитання й пізнавальні завдання, які освіжають в пам'яті учнів наявні у них уявлення й знання з нової теми, спонукають до роздумів, викликають бажання ставити запитання до навчального матеріалу, який вони починають вивчати, й шукати відповіді на них.

Мотивація є своєрідною психологічною паузою, де учні усвідомлюють, що вони саме тут і зараз розпочнуть вивчати інакший від попереднього уроку предмет, що перед ними інший учитель й зовсім інші навчальні завдання.

Мотивація на уроці фокусує увагу учнів на проблемі уроку та викликає інтерес до того, що вивчатиметься. Вона має бути чітко пов'язана з темою уроку, вписуватись у його канву, психологічно готувати учнів до сприйняття теми, налаштовувати їх на розв'язання певних навчальних завдань. Вербально оформлений учнями під час мотивації матеріал, узагальнений ними чи вчителем, стає своєрідним містком для представлення теми уроку.

Для мотивації учнів можна використати різні прийоми як-от: обговорення плакату чи малюнку, декламування/прочитання уривку твору (казки, вірша, статті), висловлення асоціацій щодо чільного поняття уроку, складання кластера чи кошика ідей, презентація невеликого за обсягом повідомлення, підготовленого учнем заздалегідь. Учитель може також поставити запитання з теми уроку, навести цитату чи розказати коротку історію, нагадати відоме прислів'я чи крилатий вислів, озвучити шойно почуту інформацію, описати рекламу тощо.

Представляти учням тему уроку та очікувані навчальні результати варто саме після мотиваційного завдання і актуалізації їхніх знань. Мета цього елементу вступної частини уроку — забезпечення розуміння учнями змісту їхньої діяльності: чого вони мають досягти в результаті уроку й чого від них чекає вчитель. Цей елемент вступної частини уроку важливий тому що, по-перше, не лише вчитель, а й учні відповідальні за результати навчального процесу (відтак заплановані результати повинні бути їм відомі), й, по-друге, учні мають чітко та конкретно усвідомити навчальні результати їхньої пізнавальної діяльності. Тут слід нагадати учням, що по закінченню уроку задекларовані на початку результати перевірятимуться, наскільки вони були досягнуті⁵¹.

Учителю варто добре продумати початок уроку: добрати мотиваційні завдання і запитання, обрати варіант представлення теми уроку, запланувати й сформулювати результати, очікувані від учнів. Емоційно забарвлений початок

51) Ремех Т. Актуалізація та мотивація на уроках практичного курсу правознавства (з циклу «Як навчати правознавства цікаво і ефективно») / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. — 2011. — № 1. — С. 22–25.

уроку з основ правознавства зачіпає всіх учнів і привертає їхню увагу до теми, а правильно сформульовані, а потім досягнуті очікувані результати є запорукою успіху і учнів, і вчителя на уроці.

Найбільша за змістом й часовим ресурсом — це *основна частина уроку*, де вчитель організовує активну діяльність учнів з опанування, осмислення нового навчального матеріалу, пошуку відповідей на поставлені питання, розвитку їхніх умінь і навичок і практичного застосування елементів знань.

Першим підетапом основної частини уроку є надання учням необхідної навчальної інформації, достатньої для того, щоб на її основі вони виконували практичні завдання шляхом інтерактивної взаємодії за відведений учителем час. Тут ефективними формами будуть невелика за обсягом розповідь вчителя, опрацювання учнями тексту підручника, презентація домашньої роботи тощо.

Одним із основних способів опанування учнями навчальним матеріалом на уроках з основ правознавства є самостійне (а у випадку складного для них юридичного тексту — коментоване) читання ними тексту підручника. Воно може відбуватися перед або в ході виконання інтерактивних вправ чи інших пізнавальних завдань.

Учителю правознавства слід поділити навчальний текст на змістові частини/блоки, невеликі за обсягом. Кожному текстовому фрагменту мають передувати запитання, що уможливають усвідомлене опрацювання учнями змісту. Після кожного текстового фрагменту вчителю слід запропонувати учням завдання для індивідуальної, парної чи групової роботи. По завершенню опрацювання тексту можна поставити учням уточнюючі запитання чи такі, що допоможуть їм виділити головну думку в прочитаному фрагменті: *Про що йшлося в тексті?; Що саме про це розповідалося?; Як це можна застосувати?* та ін.

Наступним важливим підетапом основної частини уроку є залучення учнів до виконання завдань за допомогою інтерактивних методів. Інтерактивна частина уроку потребує чітко регламентованої структури. Послідовність цього підетапу зазвичай така: 1) інструктування — вчитель інформує учнів про мету вправи, правила, послідовність дій та час на виконання завдань; запитує, чи все зрозуміло; 2) об'єднання учнів у групи і / або розподіл ролей; 3) виконання учнями завдання (тут вчитель — організатор, помічник, ведучий дискусії); 4) презентація представником групи/самим учнем результатів виконання вправи⁵².

За основною частиною уроку слідує *підсумкова* (заклучна). Її метою є рефлексія, усвідомлення того, що було зроблено на уроці, оцінювання рівня досягнення поставлених цілей та того, як отримані на уроці знання й досвід можна застосувати у майбутній навчальній діяльності та житті.

Цей етап уроку виконує кілька важливих функцій: прояснення змісту опрацьованого навчального матеріалу; співвіднесення реальних результатів із очікуваними (запланованими); аналіз того, чому те або те відбулося так чи інакше; формулювання висновків; закріплення (у разі потреби — корекція) засвоєних знань; планування нових тем для обмірковування; встановлення зв'язку між

52) Ремех Т. У чому особливості основного етапу уроку з практичного курсу правознавства (з циклу «Як навчати правознавства цікаво і ефективно») / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. — 2011. — № 5. — С. 29–33.

тим, що вже відомо учням, й тим, що слід опанувати; планування подальших дій учнів й учителя⁵³.

Один із найважливіших компонентів підсумкової частини уроку — *рефлексія*, яку розуміють як здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати свої власні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх із суспільно значущими цінностями, діями та вчинками інших людей. До основних елементів рефлексії відносять фіксацію того, що відбулося; озвучення міркувань та почуттів щодо отриманого досвіду; планування майбутнього розвитку..

Мета рефлексії на уроці — пригадування, виявлення й усвідомлення основних етапів та складників пізнавальної діяльності: змісту, способів, наявних проблем і шляхів їх розв'язання, отриманих результатів та ін. У навчанні учнів основ правознавства потреба рефлексії на уроках викликана специфікою предмета, звертанням до життєвого досвіду учнів, наданням переваги інтерактивним методам навчання, технологізацією навчання.

Рефлексія на уроці дає змогу вчителю побачити реакцію учнів на навчання, внести необхідні корективи, намітити зони розвитку конкретної дитини. На етапі рефлексивної діяльності школярів необхідно, щоб учні подумали про те, чого вони дізналися, чому навчилися, запитали себе, що це для них означає, як вони можуть це використувувати в навчанні й житті⁵⁴. Тут учні разом з учителем узагальнюють та інтерпретують основні ідеї, апробують їх; обмінюються думками; висловлюють особисте ставлення до правових явищ і процесів; оцінюють набуті правові знання; ставлять перед собою запитання і завдання.

На уроках з основ правознавства слід застосовувати методи й прийоми, побудовані на механізмах рефлексії, коли учні постійно розмірковують над питаннями: *Що ми (я) дізналися сьогодні такого, чого не знали раніше?; Чого ми (я) навчилися такого, чого не вміли раніше?; Що ми (я) при цьому відчували?; Що нас (мене) здивувало, порадувало на уроці?; Які питання ми поставили (я) б фігуранту ситуації, автору, вченому? тощо*. Тут можна звернутися й до внутрішнього стану учнів, запитавши в них: *які почуття у вас викликала робота на уроці; що вдалося найкраще; над чим варто ще працювати* і т.д.

Змістове наповнення заключної частини уроку, способи та форми залежать від багатьох чинників — теми, завдань уроку, запланованих результатів, використаних на уроках методів, рівня навченості класу, уподобань вчителя. Утім, така частина має обов'язково плануватись і відбутись як факт, як невід'ємний складник учіння й викладання.

Резюме. Ефективність уроку з основ правознавства як основної організаційної форми навчання учнів предмета напряму залежить від визначення, конструювання та взаємозв'язку його трьох складових частин (етапів): вступної (етап актуалізації і мотивації), основної (етап конструювання знань, умінь і ставлень учнів) та заключної (етап рефлексії, узагальнення й оцінювання).

53) Ремех Т. Підбиття підсумків уроку з практичного курсу правознавства. З циклу «Як навчати правознавства цікаво й ефективно» / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. — 2011. — № 8. — С. 39–42.

54) Ремех Т. Підбиття підсумків уроку з практичного курсу правознавства. З циклу «Як навчати правознавства цікаво й ефективно» / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. — 2011. — № 8. — С. 39–42.

3.4. У чому особливості практичного заняття з основ правознавства

Із погляду дидактики *практичне заняття* — це форма навчального заняття, що передбачає розв'язання пізнавальних завдань проблемного (дослідницького) характеру шляхом застосування учнями набутих знань та сформованих умінь, у результаті чого учні набувають нові знання і опановують складні предметні вміння.

Практичні заняття є формою навчального заняття, на якому вчитель організує детальний розгляд учнями окремих теоретичних положень навчального предмета й формує уміння та навички їх практичного застосування шляхом виконання відповідно поставлених завдань⁵⁵. Правильно організовані практичні заняття розв'язують, зокрема, такі завдання як-от: поглиблення, закріплення і конкретизація знань; формування практичних умінь і навичок; розвиток умінь спостерігати та пояснювати явища, що вивчаються; розвиток самостійності учнів тощо. Практичні заняття зміують акценти у взаємодії вчителя й учнів та учнів між собою, формують вміння учнів самостійно здобувати знання з різноманітних джерел та творчо їх застосовувати.

Практичні заняття є обов'язковим структурним складником компетентнісного навчання учнів основ правознавства. Вони наближають право як науку до учнів, слугуючи своєрідною формою реалізації зв'язку теорії з практикою. Мета таких занять — поглиблення, розширення, деталізація теоретичних правових знань учнів, розвиток їхнього наукового мислення, юридичної логіки й мови, формування й удосконалення предметних умінь⁵⁶.

Це уроки формування й удосконалення предметних умінь учнів через застосування ними нових і раніше засвоєних правових знань для виконання пізнавальних завдань та практичних вправ і набуття ціннісного досвіду⁵⁷. Учителю слід зосереджувати увагу на формуванні та вдосконаленні учнями умінь використовувати джерела права для відбору й застосування правової інформації, узагальнювати вивчене, обмірковувати та висловлювати власне ставлення до правових подій, явищ і процесів.

Практичні заняття, уналежнюють: спосіб діяльності (доведіть, обґрунтуйте, дайте визначення, проаналізуйте, дайте юридичну оцінку, порівняйте, встановіть види, підстави тощо); саме завдання (умови або зміст правової події, явища, процесу, ситуації державно-правової дійсності); джерела інформації, необхідні для аналізу явища, процесу чи розв'язання ситуації (текст підручника, джерела права, нормативно-правові акти, набуті раніше знання учнів, їхній досвід).

Такі заняття передбачають переважно самостійну роботу учнів над певним аспектом змісту теми з використанням різноманітних джерел знань (підручників, посібників, довідкового матеріалу, Інтернет-ресурсів тощо). Тут учитель виконує роль консультанта — організатора самостійної роботи учнів, надає їм допомогу відповідно до їхніх пізнавальних можливостей і потреб.

55) Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. — 2-ге вид., допов. й виправ. — Рівне: Волинські обереги, 2011. — 552 с. — С. 373.

56) Ремех Т. Як підготувати й провести практичні заняття з правознавства в старшій школі / Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — 2016. — № 11, листопад. — С. 34.

57) Ремех Т. О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал. — № 4, 2016. — С. 44–45.

Основні методичні вимоги, що висуваються до організації й проведення практичного заняття, такі: визначення місця заняття в системі уроків із конкретної теми; чітке формулювання цілей та завдань заняття; відбір змісту матеріалу для заняття; інструктування учнів; організація виконання учнями випереджувальних завдань; виявлення тих елементів практичних знань, умінь і навичок учнів, що формуватимуться й удосконалюватимуться на практичному занятті; відбір і раціональне поєднання різноманітних форм пізнавальної діяльності учнів; введення в самостійну роботу учнів елементів гри та змагальності як факторів її стимулювання; підготування й обговорення з учнями форм звіту про виконану роботу; розробка критеріїв оцінки результативності виконання практичної роботи; здійснення контролю та корекції навчально-пізнавальної діяльності учнів⁵⁸.

Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань для учнів на практичних заняттях, мають бути програмові вимоги до результатів навчання учнів, представлені як перелік знань, умінь і навичок, які мають набути учні протягом вивчення певної теми⁵⁹.

Загальна структура практичних занять є такою:

- вступне слово вчителя, оголошення мети й завдань заняття, інструктаж учнів із виконання практичних вправ і пізнавальних завдань;
- практична частина — індивідуальна чи кооперативна робота учнів з виконання різноманітних завдань;
- презентація результатів роботи учнів чи малих груп;
- підбиття підсумків: оцінювання/самооцінювання учнів або груп, заключне слово вчителя, планування подальшої роботи з теми.

Урізноманітнюють практичне заняття в його основній частині, де учні можуть виголошувати доповіді, презентувати проекти, дискутувати, аналізувати й розв'язувати правові ситуації тощо.

Для забезпечення ефективності практичного заняття вчителю правознавства необхідно: 1) підготувати учнів до виконання практичної роботи, коли вони не лише добре знають зміст теоретичного матеріалу, на основі якого виконуватимуть практичні завдання, а й ознайомлені з прийомами їх виконання; 2) забезпечити всіх учнів відповідними джерелами інформації — посібниками, довідниками, переліком Інтернет-ресурсів тощо; 3) контролювати хід виконання роботи, вчасно надавати допомогу учням, не обмежуючи їхньої активності та самостійності; 4) організувати аналіз та оцінювання виконання учнями практичних завдань⁶⁰.

В організації й проведенні практичних занять із основ правознавства змінюється узвичаєна роль вчителя — тепер його завданням є не пояснення навчального матеріалу, а організація навчання таким чином, щоб учень самостійно

58) Ремех Т. О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал. — № 4, 2016. — С. 44–45.

59) Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К.: Генеза, 2006. — 328 с. — С. 252.

60) Ремех Т. О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал. — № 4, 2016. — С. 49–51.

(індивідуально, в парах або групах) працював над розв'язанням пізнавальних завдань стосовно окремих питань теми з використанням різноманітних джерел знань (підручників, посібників, довідкового матеріалу, Інтернет-ресурсів тощо).

У навчанні учнів основ правознавства можна проводити практичні заняття з вивчення нового матеріалу (тип 1), повторювально-узагальнювані (тип 2), юридичні практикуми (тип 3).

На практичні заняття 1 типу з виконання нескладних практичних завдань для підтвердження теоретичних положень прямо вказується у програмі «Основи правознавства» (9 клас). Зокрема, це практичні заняття з таких тем як: «Соціальні норми в житті людей», «Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння», «Власність неповнолітніх», «Влаштування дітей, позбавлених батьківських прав» тощо. Ці практичні заняття можуть передбачати послідовну реалізацію таких етапів: 1) вивчення нового матеріалу невеликого обсягу (з використанням різних джерел правової інформації); 2) обговорення можливостей застосування нових понять та вивченого матеріалу; 3) постановка проблеми чи формулювання вчителем завдання (задачі/ситуації, яка потребує правового аналізу); 4) складання плану виконання завдання; 5) практичне виконання завдання (застосування норм права, що регулюють зазначені правовідносини), 6) встановлення результатів та їх аналіз (теоретична інтерпретація); 7) оцінка.

Практичні заняття 2 типу проводяться після вивчення теми, розділу. Метою таких занять є комплексне застосування, поглиблення, закріплення, узагальнення, систематизація знань, навичок, умінь учнів. Це обумовлює їх структуру, що уналежнює: 1) постановку проблеми, формулювання вчителем завдання (задачі / ситуації, яка потребує правового аналізу); 2) обговорення способів розв'язання задачі / ситуації й визначення необхідних для цього положень нормативно-правового акту; 3) складання плану роботи (усно); 4) виконання завдання індивідуально або в групі (під керуванням учителя чи самостійно); 5) встановлення результатів та їх аналіз (теоретична інтерпретація результатів); 6) оцінку⁶¹.

Юридичні практикуми як вправління учнів у розв'язанні юридичних задач (як правило, міжгалузевих) у 9 класі проводити недоцільно.

Особливе місце під час практичних занять з правознавства посідає робота учнів із джерелами права, що є одним із найважливіших предметних умінь. Тому зусилля вчителя мають спрямовуватися на вироблення в учнів умінь шукати, аналізувати нормативно-правові акти, застосовувати їх положення, а також складати юридичні документи. Наприклад, на практичному занятті «Звернення громадян» учні опрацьовують положення законодавства, що регулюють процедуру звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування й складають письмові звернення у формі заяви чи скарги. На практичному занятті «Захист прав споживачів» учні вчать захищати права споживача, зокрема, робити запис у книзі скарг та пропозицій, складати письмову претензію, звертатися зі скаргою до уповноважених органів тощо. А от у ході практичного заняття «Працевлаштування неповнолітніх» учні можуть навчитися складати резюме, писати заяву про прийом на роботу чи звільнення з роботи.

61) Ремех Т. О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал. — № 4, 2016. — С. 46–49.

Організація й проведення практичних занять із основ правознавства вимагає ретельної підготовки вчителя, а саме: опрацювання змісту теми за підручником та ознайомлення із змінами в законодавстві (можливо, вивчення судової практики, додаткової спеціальної літератури); складання плану проведення практичного заняття з визначенням тривалості кожного етапу; формулювання завдань за змістом теми та їх розв'язання; продумування завдань для самостійної роботи учнів вдома.

Основні труднощі, які відчують учителі у підготовці й проведенні практичних занять, такі: відокремлення теоретичної частини занять від практичної; якісна підготовка завдань і вправ, добір матеріалу та джерел; застосування індивідуальних та групових форм роботи на заняттях; вибір методів навчання, які сприяли б формуванню й удосконаленню предметних умінь учнів; оцінювання учнів. Ці труднощі викликані низкою причин, серед яких такі: відсутність практичних занять у чинних підручниках, що змушує вчителя самостійно їх розробляти (добирати завдання, форми звіту з їх виконання, продумувати інструктажі для учнів та способи оцінювання результатів їхньої роботи на занятті, відбирати ефективні для конкретного заняття методи й прийоми роботи учнів); брак досвіду у вчителя правознавства проведення нових для нього практичних занять; відсутність в учнів належного досвіду і як результат, їхня невідповідність до участі в практичних заняттях із правознавства, що потребує від них докладання чималих зусиль в опануванні/вдосконаленні нових форм самостійної й групової роботи, презентації її результатів, процедур само та взаємооцінювання тощо⁶².

Резюме. Практичні заняття з основ правознавства спрямовані на розширення, поглиблення й уточнення теоретичних правових знань учнів. Вони забезпечують вироблення в учнів умінь і навичок застосовувати правові знання в нових навчальних ситуаціях для розв'язування практичних і теоретичних завдань. На практичних заняттях із основ правознавства конкретизуються й закріплюються засвоєні учнями правові знання, розвиваються їхні пізнавальні здібності та самостійність, удосконалюються вміння спостерігати та пояснювати правові події, явища й процеси, розширюється ціннісний досвід. Одночасно практичні заняття виступають важливим засобом оперативного зворотного зв'язку, що вможливорює внесення вчителем коректив в освітній процес.

3.5. Як організувати й провести контроль знань і вмінь учнів із предмета

Визначення результатів навчання учнів та критеріїв їх оцінювання набуває важливого значення, адже результат навчання з будь-якого предмета полягає не лише в набутті школярем певної суми знань, умінь і навичок, а й в формуванні компетентності — здатності особистості, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих ним у навчанні.

У науковій літературі *оцінювання* тлумачиться як встановлення відповідності рівня навчальних досягнень учня в опануванні змістом предмета, вміннями та навичками відповідно до вимог навчальної програми. *Оцінювання* — це вимірювання навчальних досягнень, тобто порівняння і встановлення співвідно-

62) Ремех Т. О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал. — № 4, 2016. — С. 48.

шення того, що учень знає й уміє, до того, що він має знати й уміти на певний момент навчання відповідно до програми.

Оцінювання учнів із основ правознавства передбачає досягнення таких основних цілей як: демонстрація рівня знань, умінь і навичок учнів із теми; виявлення рівня сформованості ставлення учнів до суперечливих суспільних проблем, правових явищ і процесів; мотивація учнів до отримання нової правової інформації з теми чи обговорюваної проблеми; виявлення потенціалу кожного учня в темі та методах її опанування; розвиток навичок самооцінки і взаємооцінки учнів; визначення кількісного показника (балу) кожного учня з теми⁶³.

Основою оцінювання учнів є перелік вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, поданий у програмі до кожної теми, що вміщує: 1) мінімальний обсяг правових знань, обов'язковий для засвоєння учнем у відповідності до його індивідуального розвитку та пізнавальних можливостей; 2) основні уміння й навички, формування і розвиток яких передбачено програмою; 3) формування власного ціннісного ставлення учня до правових явищ і процесів, що вивчаються ним.

Оцінювання результатів навчання учнів виконує різні функції, основні з яких представлені в таблиці 3.1⁶⁴.

Таблиця 3.1

Основні функції оцінювання результатів навчання учнів

Функція	Зміст	Мета
контролююча	визначення рівня досягнень учня/класу, виявлення рівня готовності учнів до засвоєння нового навчального матеріалу	планування вчителем викладання навчального матеріалу
навчальна	сприяння повторенню, вивченню, уточненню й поглибленню знань учнів	систематизація знань учнів, вдосконалення їхніх умінь і навичок
діагностично-коригуюча	виявлення труднощів, із якими стикаються учні в навчанні, та прогалин в їхніх знаннях і вміннях	корекція діяльності учнів і вчителя
стимулюючо-мотиваційна	стимулювання бажання учня покращити власні результати, розвиток почуття особистої відповідальності	сприяння позитивній мотивації учнів до навчання
виховна	формування в учнів вміння відповідально й зосереджено працювати, застосовувати прийоми контролю й самоконтролю	сприяння розвитку працелюбності, активності, навичок співпраці, сумлінності

Оцінювання спрямоване на те, щоб продемонструвати учням, як вони досягли результатів уроку/розділу/предмета; стимулювати мотивацію учнів до

63) Майорський В. В. Питання оцінювання навчальних досягнень із правознавства учнів класів юридичного профілю // Проблеми та перспективи розвитку освіти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 березня 2016 року). — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. — 176 с. — С. 55–58.

64) Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. / Міністерство освіти і науки України. — К.: ВТФ «Перун», 2004. — 176 с.

навчання і отримання оцінок; визначити рівень здібностей учнів та потребу в додатковому навчанні або перенавчанні; поставити оцінки (в балах)⁶⁵. Об'єктом оцінювання має виступати не учень як особистість чи його риси характеру, а рівень його навчальних досягнень. Це означає, що перевірки й оцінюванню підлягає насамперед рівень досягнення учнем освітніх стандартів, тобто мінімально необхідних результатів⁶⁶.

Оцінка в навчальному процесі може виступати як складник уроку, важливий критерій його ефективності, одиниця виміру результатів навчання учнів та як чинник особистого просування школяра в навчанні. Діяльність учителя з оцінювання учнів має носити потрійний характер: вчителю слід перевіряти й оцінювати результати роботи учнів по закінченню засвоєння матеріалу, що міститься в розділі програми; наприкінці семестру; по закінченню навчального року. Оцінка результатів навчання учнів може бути якісною (виражається у вербальних формах) та кількісною (позначається балами).

Оцінювання учнів під час уроку передбачає дотримання вчителем певних етапів, як-от: 1) формулювання мети/очікуваних результатів уроку; 2) визначення критеріїв і показників оцінювання; 3) встановлення мети оцінювання; 4) обрання методів, процедур та шкали оцінювання; 5) визначення способів доведення до учнів планованих очікувань.

Оцінювання учнів із основ правознавства за традиційного підходу, як правило, не відображає реального рівня їхніх навчальних досягнень та є суб'єктивним. Через необхідність засвоєння учнями значної за обсягом теоретичної правової інформації ускладнюється проведення систематичного поточного оцінювання результатів навчання учнів з предмета. Почасти це призводить до нераціонального перерозподілу вчителем часового ресурсу уроку, а саме пояснення нового матеріалу за рахунок часу, передбаченого для систематизації, закріплення вивченої інформації та оцінювання навчальних результатів учнів.

Організація навчання, орієнтованого на результат, передбачає усвідомлення вчителем бажаного рівня досягнень учнів. Учитель має прагнути до формулювання реальних, вимірюваних результатів як окремого уроку, так і кожної теми.

Зрозуміло, що перевірка знань учнів із основ правознавства може здійснюватися традиційними способами оцінювання. А от виявлення (з'ясування) рівня сформованості їхніх вмінь і навичок вимагає застосування певних процедур і наявності часового ресурсу. Крім того, безпосередньо на уроці не можна оцінити виховний ефект навчального предмета, сформованість цінностей та особистого ставлення школярів, адже система цінностей, особисте ставлення, поведінкові моделі учня проявляються в реальному житті. Завданням учителя є створення оптимальних умов для вільного висловлення й захисту учнем власної думки з будь-якого питання чи проблеми в будь-яких навчальних ситуаціях у навчальній та позаурочній діяльності⁶⁷.

65) Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К. : Генеза, 2005. — 328 с. — С. 303–304.

66) там само.

67) Ремех Т. О. Концептуальні підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів з правознавства в основній школі / Т. О. Ремех // Вересень. Науковий часопис: Спецвипуск. 2013 — С. 93–100.

При оцінюванні навчальних досягнень учнів із основ правознавства вчителем має враховуватись: цілісність, повнота, логічність, обґрунтованість, правильність відповіді учня; осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість знань учня; рівень сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок учня; рівень володіння учнем вміннями аналізувати, синтезувати, порівнювати, класифікувати, абстрагувати, узагальнювати, формулювати висновки тощо; вміння виявляти й розв'язувати проблеми, висувати гіпотези й передбачення; самостійність оцінних суджень учня⁶⁸.

Оцінку (бал) учитель може присудити: по-перше, знанням, перевіряючи, наприклад, відтворення учнем правових понять, опис правових явищ; по-друге, вмінням і навичкам, рівень сформованості яких демонструється учнем при виконанні ним пізнавальних завдань (порівняння правових понять, побудова логічного ланцюжка, аналіз правової ситуації тощо). А от щодо ставлення чи оцінного судження учня, то воно, залишаючись його суб'єктивним уявленням з того чи іншого питання, не може (і не повинно) оцінюватися вчителем, тому не передбачає присвоєння балів.

Процедуру оцінювання можна застосовувати на будь-якому етапі уроки за будь-яких методів навчання — під час вивчення учнями нового матеріалу, в ході (по закінченню) інтерактивних вправ, при перевірці домашнього завдання тощо. Утім зазвичай учителі відводять для оцінювання певний час на уроці (чи навіть увесь урок, якщо йдеться про тематичне або підсумкове оцінювання).

Для оцінювання учнів із основ правознавства застосовують опитування, вправи, тестування, спеціальні домашні завдання (складання документа, написання твору-роздуму, підготування доповіді чи презентації). Доцільнішими й ефективнішими в навчанні учнів основ правознавства будуть процедури самооцінювання та взаємооцінювання.

Резюме. Створення ефективної системи контролю знань, умінь і навичок учнів із основ правознавства — надважливий вид діяльності вчителя, що має поєднувати оцінювання кожного учня й оцінки, отримані ними. Об'єктами оцінювання виступають правові знання, вміння та навички, досвід творчої діяльності учнів, емоційно-ціннісне ставлення до навколишньої дійсності, пов'язаної з правом.

3.6. Як оцінювати учнів на компетентісно орієнтованому уроці з основ правознавства

Оцінювання учнів і самих уроків із основ правознавства має перебувати в центрі уваги вчителя. Грамотно організоване оцінювання спроможне: спонукати вчителя та учнів задумуватися над підвищенням якості своєї роботи; визначити рівень можливостей учнів; показати учням і вчителю ступінь досягнення результатів уроку; надати можливість учням продемонструвати свої знання і навички; мотивувати учнів до навчання та отримання знань; визначити, чи є необхідність у корекції знань; дати змогу вчителю поставити оцінки⁶⁹.

68) Майорський В. В. Питання оцінювання навчальних досягнень із правознавства учнів класів юридичного профілю // Проблеми та перспективи розвитку освіти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 березня 2016 року). — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. — 176 с. — С. 56–57.

69) Практичне право: навч. посібн. для 8 (9) класів загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пошетун, Т. О. Ремех, І М. Гейко; За ред. Пошетун О. І. — К.: Генеза, 2002. — 168 с. — С. 31.

Крім традиційної перевірки знань через тести, письмові завдання, експрес і розширені опитування, орієнтовані на знання і розуміння, вчителю правознавства слід опанувати такі *методи оцінювання*, які дадуть змогу показати рівень оволодіння учнями навичками мислення і комунікації, вирішення складних проблем, використання правових та інших соціальних інструментів. Традиційні методи оцінки, націлені на знання (інформацію), часто не підходять для оцінювання умінь, навичок і досвіду учнів⁷⁰.

Розроблення методів оцінювання тісно пов'язані з підготовкою і плануванням уроку. Воно уналежнює такі кроки:

1 — *Визначення очікуваних результатів уроку, розділу* (про це йдеться вище в п. 1.4).

2 — *Вибір показників (критеріїв) оцінювання цих результатів*. Учителю має поставити перед собою запитання: *Як я можу переконатися, що учні досягли цих результатів?* При відповіді на це запитання в нього з'явиться список того, що мають знати й уміти учні, якщо урок досяг результатів. Ці знання й дії учнів і стануть показниками (критеріями) оцінки. Використовуючи їх, учитель зможе краще сформулювати очікувані навчальні результати через дії учнів (про це йшлося в п. 1.4).

3 — *Визначення цілей оцінювання*. Крім виставлення оцінок учням, ними мають бути вдосконалення уроку, визначення рівня розвитку і можливостей учнів тощо.

4 — *Вибір конкретних методів оцінювання*. Залежить від цілі та обраних показників (критеріїв) оцінювання. Тут єдиних рекомендацій не існує — один учитель обере метод спостереження, інший віддасть перевагу завданню з написання учнями невеликого твору-роздуму, а третій може скомбінувати різні методи оцінки учнів з однієї й тієї ж теми. Наприклад, при оцінці ігрового суду вчитель може: а) оцінити якість індивідуальної участі учня в суді; б) провести експрес-опитування; в) попросити учнів написати вдома есе, де запропонувати своє рішення в справі й аргументувати його.

5 — *Вибір шкали оцінювання уроку*. Залежить від цілей і конкретної стратегії оцінювання. Наприклад: знання учнів можна оцінити за 100-бальною шкалою; рівень комунікативних умінь учнів можна оцінити через категорії «високий», «середній», «низький» та ін.; глибину засвоєння тієї або іншої навички можна відстежити, звернувши увагу на частоту її використання, висловивши через категорії «завжди використовує», «використовує достатньо часто», «використовує інколи», «не використовує».

6 — *Визначення шляхів/способів доведення до відома учнів очікувань*. Надважливо заздалегідь повідомляти учням очікувані результати, інформувати про показники (критерії) оцінювання, цілі, стратегії, методи та шкалу оцінювання. Це сприятиме свідомому й сумлінному виконанню учнями роботи, адже вони знатимуть, чого від них очікує вчитель. Способи доведення такої інформації можуть бути різними. Наприклад: продемонструвати учням форми для оцінювання і роз'яснити, що означає кожний критерій і кожний рівень оцінки; розповісти учням про те, як їх оцінюватимуть; обговорити з учнями критерії та показники

70) там само

оцінки; запропонувати учням потренуватись в оцінюванні, застосовуючи запропоновані критерії.

Приклади оцінювання навчальних досягнень учнів. Як правило, вчитель відводить час на уроці (або весь урок) для оцінювання учнів (опитування, проведення вправ) або пропонує спеціальне домашнє завдання (складання документа, підготування міні-доповіді чи презентації, написання твору-роздуму). Прийоми оцінювання можуть бути такими: 1) тест (учні вибирають правильну відповідь із кількох запропонованих варіантів, знаходять «пару» і т.д.); 2) експрес опитування (стислі усні/письмові відповіді учнів на завдання типу *продовжить речення, заповнить таблицю, створить діаграму, складить схему* і т.д.); 3) обговорення запитань і завдань в загальному колі; 4) контрольна вправа (в тому числі й інтерактивна) або творче завдання (наприклад, підготування аргументів, виконання завдання в групі, упорядкування документів, написання доповіді, твору, створення портфоліо тощо); 5) спостереження, коли вчитель визначається з показниками, які він відслідковуватиме протягом уроку, та учнями, яких він оцінюватиме (можна заздалегідь підготувати форми для спостереження й оцінювання); 6) самооцінка — оцінка самим учнем своєї роботи, уроку в цілому (наприклад, заповнення учнем спеціального листка (таблиці) із спостереження та оцінювання).

Листки/форми оцінювання можуть бути, наприклад, такими.

Оцінювання знань учнів. Форма, адаптована до 12-ти бальної системи, дає змогу оцінити знання учнів при виконанні ними будь-яких завдань.

бали	показники
10–12	усі чільні поняття теми, проблеми, ідеї старанно відібрані, визначені й описані; головні факти, що підтримують деталі, враховані і докладно описані; відсутні фактичні неточності
7–9	більшість чільних понять теми, проблеми, ідеї відібрані, добре визначені й описані; більшість основних фактів, що підтримують деталі, враховані й достатньо добре описані; є невеликі фактичні неточності
4–6	близько половини чільних понять теми, проблем, ідей відібрано, визначено і описано; включено біля половини основних фактів, що підтримують деталі; більше половини інформації є правильною, інша — помилковою, неточною чи взагалі відсутня
1–3	незначна кількість чільних понять теми, проблем, ідей відібрана, визначена і описана; факти, що підтримують деталі, не враховані або враховані недостатньо; в основному інформація помилкова, неточна або не відноситься до питання

Оцінювання навичок мислення учнів. Форма, адаптована до 12-ти бальної системи, дає змогу оцінити навички мислення при виконанні учнями будь-яких завдань (пояснювати, застосовувати, аналізувати, синтезувати, оцінювати інформацію, виокремлювати головне; порівнювати; ставити запитання; відокремлювати факти; виявляти причиново-наслідкові зв'язки; наводити аргументи; формулювати висновки).

бали	показники
	<i>Учень:</i>
10–12	знаходить/відбирає й логічно організує інформацію; використовує всі відповідні навички мислення; повно формулює поінформовані висновки, базуючись на фактах
7–9	знаходить/відбирає й логічно організує більшість даних стосовно питання; достатньо використовує відповідні навички мислення; формулює поінформовані висновки, базуючись на даних
4–6	знаходить/відбирає й логічно організує біля половини даних стосовно питання; використовує окремі навички мислення; формулює неповні висновки, базуючись на даних
1–3	знаходить/відбирає й логічно організує незначну кількість даних стосовно питання; використовує навички мислення нечітко або неправильно; робить неточні висновки, базуючись на даних, або не формулює висновки взагалі

Оцінювання навичок презентації своєї думки. Форма, адаптована до 12-ти бальної системи, дає змогу оцінити вміння учня висловлювати свої думки в письмовій/ усній формі.

бали	показники
10–12	усі ідеї подані так, що демонструють глибокі знання учня і здатність логічно мислити; тема презентації чітко визначена і добре розроблена; презентація має чітку структуру, добре організована; повністю дотримані правила проведення презентації
7–9	більшість ідей презентації подані таким чином, що свідчать про наявні знання учня і здатність логічно мислити; тема презентації чітко визначена і добре розроблена, однак є порушення логіки у викладі; презентація має структуру/розділи, добре організована; дотримані основні правила проведення презентації
4–6	біля половини ідей презентації подані таким чином, що свідчать про знання учня; тема презентації визначена нечітко і недостатньо добре розроблена
4–6	презентація має нечітку структуру/розділи й недостатньо добре організована; не надається належної уваги правилам проведення презентації
1–3	більшість ідей у презентації викладені нечітко; тема презентації визначена нечітко і не розроблена; презентація має неясну структуру або взагалі її не має; порушено правила проведення презентації

Оцінювання внеску учня в дискусію. Форма дає змогу оцінити участь учня в дискусії чи обговоренні суперечливого питання.

Ім'я, прізвище учня _____				
Дії учня / показники	завжди	часто	іноді	ніколи
1. Допомогає визначати питання для обговорення				

2. Є цікавим і уважним слухачем				
3. Порівнює ідеї, що викладаються, зі своїми власними				
4. Обмірковує інформацію, що подається іншими учнями				
5. Узагальнює ідеї, коли це необхідно				
6. Формулює висновки, що призводять до нового розуміння				
Загальна оцінка _____				

Взаємооцінка учнями роботи малої групи. За допомогою цієї форми учасники малої групи можуть оцінити роботу в ній. Тут можна ставити значок ✓ у відповідній графі чи вписувати імена членів групи.

Наші дії / показники	завжди	часто	іноколи	ніколи
1. Ми перевіряли, чи розуміють члени групи, що потрібно зробити				
2. Ми відповідали на запитання, пояснювали, коли це було необхідно				
3. Ми з'ясовували те, що було незрозуміло				
4. Ми допомагали одне одному зрозуміти і застосувати на практиці інформацію, що ми отримали				
Підписи членів групи: _____				

Оцінка учнем власної участі в роботі малої групи. Форма дає змогу оцінити внесок конкретного учня в роботу малої групи.

Мої дії / показники	завжди	часто	іноді	ніколи
1. Я співпрацював / співпрацювала з іншими над досягненням загальних цілей				
2. Я ретельно працював / працювала над завданням				
3. Я висловлював / висловлювала нові ідеї				
4. Я залучав / залучала до роботи інших				
5. Я вносив / вносила конструктивні пропозиції, коли інші потребували підтримки				
6. Я підбадьорював / підбадьорювала інших				

Оцінювання застосування учнем методу ПРЕС. Учитель/учень, використовуючи цю форму, спостерігає за вказаними позиціями й відмічає, яким показникам (критеріям) відповідає/не відповідає виступ конкретного учня (можна застосовувати для самооцінки учнів).

Позиція	<ul style="list-style-type: none"> • ясно сформульована • коротко сформульована • доступно сформульована для розуміння аудиторією
Аргумент (пояснення)	<ul style="list-style-type: none"> • є посилання на цінності, конституцію, законодавство, міжнародні документи • підтримує заявлену позицію • переконливий
Приклад	<ul style="list-style-type: none"> • викликає загальний інтерес • є суспільно значимим
	<ul style="list-style-type: none"> • посилається на мас медіа, експертів, особистий досвід • має достатню (не надлишкову) кількість деталей
Висновок	<ul style="list-style-type: none"> • коротко повторює суть позиції • підводить результат виступу • пропонує конкретні дії для розв'язання проблеми
Додаткові критерії	<p>Спроможність учня:</p> <ul style="list-style-type: none"> • виявити одну або більш протилежних позицій • уявити аргументи в підтримку протилежної позиції • визначити й охарактеризувати цінності, задіяні в конфлікті • пояснити позицію, протилежну власній

3.7. Приклади уроків (методичні розробки) із предмета «Основи правознавства» (9 клас)⁷¹

Урок № 1. Що вивчає правознавство.

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що вивчає правознавство;
- розповідати про мету, завдання, особливості курсу;
- пояснювати, як працювати на уроках;
- висловлювати власні очікування щодо вивчення предмета.

Перебіг уроку

І. Вступний етап (10 хв.)

Розпочніть з привітання та знайомства з учнями. Запропонуйте їм **незакінченим реченням** представити себе й висловити власні очікування від вивчення нового предмета: *Мене звать..... Від цього предмета я очікую.....* Подякуйте учням й коротко представте себе.

⁷¹ за підручником Ремех Т. О. Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. І. Пометун. — Київ: Літера ЛТД, 2017. — 224 с.

У розробці сценаріїв уроків та їх апробації брали участь: Пишко О. Л. (Рівненський ОІППО), Буцька Л. М. (Здолбунівська гімназія Рівненської обл.), Євпат В. Г. (Кисорицька ЗОШ І-ІІІ ст. Рівненської обл.), Кривушенко Р. П. (Кам'янецький НВК «ЗНЗ І-ІІІ ст. ДНЗ» Рівненської області), Круглик-Ізделська К. О. (Люхчанська ЗОШ І-ІІІ ст. Рівненської обл.), Никитюк А. О. (Сарненський НВК «Школа-колегіум ім. Т. Г. Шевченка» Рівненської області), Пісковей І. Я. (Пісківська ЗОШ І-ІІІ ст. Рівненської обл.).

Далі запропонуйте учням індивідуально пригадати з курсу історії, як регулювали свої взаємини люди у первісні часи. Запитайте в них, що таке «ритуал», «міф», «звичай», «релігійна норма» та попросіть навести приклади. Організуйте обговорення в загальному колі запитання: *Чому виникли звичаї, релігійні норми як вони пов'язані між собою?*

Представте тему і зверніть увагу учнів на очікувані результати.

II. Основний етап (25–28 хв)

1. Яке значення права і законів у житті людини й суспільства

Обговоріть з учнями у загальному колі запитання: *При вивченні яких предметів ви зустрічалися із словом «право»? Як ви розуміють це слово?.* Зауважте, що в українській мові це слово має декілька значень і запропонуйте учням розглянути **схему** в підручнику (с. 9).

Наголосіть, що в нашому предметі йтиметься про право як систему правил, що встановлюється органами держави для всіх. Нагадайте, що слово «право» означає систему загальнообов'язкових норм, що врегульовують поведінку людей.

2. Який зміст, завдання і структура курсу

Запропонуйте їм протягом 5–7 хв. заповнити опитувальник (с. 11–12), скориставшись інструкцією.

По закінченню роботи обговоріть з учнями в загальному колі такі запитання: *1) Які думки і почуття виникли у вас під час цієї роботи? 2) Чи змінилося ваше розуміння значення права в житті людей? 3) Які запитання були для вас легкими, які — важкими чи незрозумілими? 4) Чи хотілося б вам знайти відповіді на них? Чому? 5) Чого, на вашу думку, ви можете навчитися за цей рік?.*

Об'єднайте учнів у **малі групи** та запропонуйте їм протягом 5 хв. поміркувати над запитаннями: *1) Що таке правознавство? 2) Чому новий предмет має назву «Основи правознавства»? 3) Про що йтиметься в кожному його розділі?.* Далі попросіть учнів порівняти висловлені думки з текстом п. 2 підручника (с. 13). Після цього обговоріть з ними запитання: *Учому співпали та чим відрізняються ваші очікування від предмета та зміст прочитаного тексту?*

3. Як ви працюватимете на уроках і вдома

Коротко зупиніться на особливостях організації роботи учнів на уроках і вдома. Зауважте, що матеріал предмета не передбачає заучування — основною метою є осмислення, усвідомлення того як, яким чином ці знання можуть бути використані, застосовані вами в житті вже сьогодні й завтра — на вулиці, в родині, у рідній школі, з-поміж своїх однолітків. Зазначте, що на уроках буде багато практичних завдань, в тому числі з розв'язання правових ситуацій.

Наголосіть, що важливою частиною навчання буде спілкування учнів між собою: у парах, групах, у загальному колі, щоб зробити його продуктивним, бажано створити певні правила такого спілкування. Запропонуйте учням кілька простих правил спілкування на уроці, які дадуть змогу вам разом з ними ефективно співпрацювати і почуватися безпечно і комфортно (чи об'єднайте їх у малі групи для вироблення правил).

1. *Говорити по черзі*

2. *Говорити коротко, по темі, від свого імені*

3. Критикувати ідеї, а не однокласників, які їх висловили

4. Бути позитивними

Обговоріть ці правила, запишіть їх і шляхом голосування ухваліть. Домовтесь, як забезпечуватиметься їх дотримання на уроках.

Далі об'єднайте учнів у пари та запропонуйте протягом 2–3 хв виконати таке завдання: *Роздивіться підручник уважно і дайте відповідь: Де розміщено зміст підручника? На які частини він поділений, скільки їх? Із яких частин складається тема? Що вміщено в додатках?*

Вислухайте результати роботи учнів 2–3 пар.

Далі запропонуйте учням прочитати п. 3 підручника (с. 14–15). Зберіть коротко думки учнів на загальне коло.

III. Завершальний етап (7 хв)

Запропонуйте учням дати власні визначення основних понять уроку «правила», «право», «правознавство».

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання (с. 15), запропонувавши учням: 1) розказати батькам або іншим членам вашої родини, який предмет вони почали вивчати та пригадати разом, коли право допомогло врегулювати певну життєву ситуацію; 2) створити або знайти короткий вірш, загадку чи прислів'я про значення права у житті людей (за бажанням).

Урок № 2. Причини виникнення держави. Поняття й ознаки держави

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати та застосовувати поняття «держава», «державна влада»;
- називати причини виникнення держави та її історичні типи;
- висловлювати судження щодо ролі держави в житті людини і суспільства.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Зверніть увагу учнів на те, що на попередньому уроці вони ознайомилися з поняттям «право» та навчальним предметом *правознавство*. Проведіть **обговорення в загальному колі** стосовно того, коли право допомагало їм чи членам сім'ї врегулювати певну життєву ситуацію та / або надайте слово учням, які підготували вірші, загадки чи прислів'я щодо значення права у житті людини.

II. Основний етап (25–30 хв)

Нагадайте, що вперше з поняттям «держава» учні зустрілися на уроках історії Стародавнього світу. Зазначте, що на сьогоднішньому уроці розглядатиметься виникнення держави з юридичної точки зору.

Оголосіть тему уроку та його цілі.

1. Причини виникнення держави

Запропонуйте учням прочитати **індивідуально** п. 1 параграфа та відтворити причиново-наслідкові зв'язки виникнення держави у **схемі** (с. 18). *Орієнтовна відповідь:* 1 — розвиток товарного виробництва; 2 — поява приватної власності. Запропонуйте учням пригадати матеріал з курсу історії та визначити особливості появи держави у різних регіонах.

2. Ознаки держави

Запропонуйте учням викласти свої міркування щодо слова «держава» у вигляді **кластера** та на цій основі дати визначення поняття. *Орієнтовна відповідь: держава:* територія, кордони, населення, президент, гроші, символи, закони тощо. Далі запропонуйте учням ознайомитися із визначенням у підручнику та порівняти його зі складеними самостійно.

Об'єднайте учнів у **малі групи** і запропонуйте їм розглянути **схему** (с. 19) та пояснити одну з ознак держави (на прикладі України). Вислухайте представників 2–3 груп. *Орієнтовні відповіді:* державний суверенітет — Україна самостійна у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики; система права — існує Конституція України — Основний закон держави, система законодавства (закони та підзаконні акти); апарат публічної влади — Президент, Кабінет міністрів, Верховна Рада України, місцеві органи виконавчої влади тощо; податкова та фінансова система, власні фінансова, бюджетна системи та грошова одиниця (гривня); апарат примусу — поліція, правоохоронні органи, судова система тощо; територія, обмежена кордонами, територіально-адміністративні одиниці, поділ населення за територіальною ознакою.

3. Що таке державна влада

Залучіть учнів до опрацювання п. 3 параграфа (с. 20) і пошуку відповіді на запитання: що таке *влада, державна влада, соціальна влада*. Далі запропонуйте учням порівняти державну владу і соціальну. *Орієнтовна відповідь:*

Державна влада	Спільне	Соціальна влада
Вища за інші, поширюється на все населення, регулює найважливіші сфери, має особливі засоби впливу	Поширюється на людей, регулює певні відносини,	Поширюється на групу населення, має різновиди, регулює певні відносини

4. Функції держави

Запросіть учнів **індивідуально** прочитати п. 4 параграфа, заповнити **таблицю** та навести приклади. *Орієнтовна відповідь:*

Функції держави					
За сферою діяльності		За часом виконання		За соціальним призначенням	
<i>внутрішні</i>	народовладдя, соціальний захист, охорони прав і свобод громадян, публічного порядку, гарантування законності.	<i>постійні</i>	оподаткування, оборона країни	<i>основні</i>	законодавча, виконавча, судова, право-охоронна
<i>зовнішні</i>	зовнішньо-економічне партнерство, оборона країни, співробітництво з іншими державами	<i>тимчасові</i>	ліквідація стихійного лиха	<i>додаткові</i>	складники основних функцій (наприклад, оборона країни — зміцнення збройних сил, забезпечення їх озброєнням тощо).

III. Завершальний етап (10 хв.)

Запропонуйте учням відповісти на запитання: 1) *Які причини виникнення держави?* 2) *Що таке держава, які її основні ознаки?* 3) *Які особливості притаманні державній владі?* 4) *Що таке функції держави? Які вони?* 5) *Що таке внутрішня і зовнішня сторони державного суверенітету.* 6) *Що змінилося в Україні після проголошення її суверенітету в 1991 році?*

Домашнє завдання

Наприкінці уроку прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: 1) пояснити нові поняття і терміни; 2) проаналізувати матеріали мас-медіа та знайти у них інформацію про те, як Українська держава виконує ту чи іншу функцію (прикладі записати в зошит; 3) поміркувати над тим, якби сьогодні зникла держава, як це позначилося б на вашому житті.

Урок № 4. Що таке право і законодавство

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- *пояснювати поняття «право», «система права», «джерела права», «законодавство» та наводити приклади;*
- *визначати та тлумачити основні ознаки права;*
- *називати та порівнювати елементи системи права;*
- *називати галузі права та ілюструвати їх прикладами;*
- *висловлювати судження про роль права в житті людини, суспільства та держави.*

Перебіг уроку

I. Вступний етап (7 хв)

На початку уроку запропонуйте учням відгадати **загадку**: *Воно подібне до броні, оскільки захищає нас; воно подібне до правил, оскільки говорить вам, як можна поводитися; воно подібне до судді, тому що ви можете звертатись до нього за захистом. Воно встановлюється виключно державою і є обов'язковим для всіх. Воно однаково ставиться до всіх людей: до багатих і бідних, до старих і молодих, білих і темношкірих. Воно вимагає від вас ставитися з повагою до інших. Воно подібне до доброти, правди і справедливості. Що це? (Право).*

Запропонуйте 2–3 учням, які бажають, прочитати створені вдома вірш чи приказку про право. Оголосіть очікувані результати уроку.

Значить, що право — один із видів соціальних норм. Воно пов'язане і з іншими нормами. Якими? Вислухайте 2–3 відповіді учнів.

Запропонуйте учням **мозковим штурмом** добрати однокореневі слова до слова «право»: «правило», «правильний», «правда», «справедливість». Оголосіть тему та цілі уроку.

II. Основний етап (30–33 хв)

1. Які ознаки права

Організуйте роботу над п. 1 підручника (с. 29) методом **читання в парах**. Запропонуйте учням навести приклади соціальних норм та пояснити, чим норми права відрізняються від інших соціальних норм. Результати роботи оформіть на дошці у вигляді схеми:

2. Що таке джерела права

Зверніть увагу учнів на одну із ознак права (на схемі в зошиті) — *формальну визначеність права*. Застосовуйте метод **читаємо та запитуємо в парах**, оскільки поняття цієї частини уроку для учнів нові. Організуйте обговорення в **загальному колі** таких запитань: 1) *Що вам відомо про подані нижче джерела права?* 2) *Що таке джерела права?* 3) *Які із джерел права використовуються в Україні?* 4) *Яке джерело права використовують державах англо-американської правової системи?*

3. Як побудована система права

Запропонуйте учням вказати ознаку права (зі схеми в зошиті), що пов'язана з питанням уроку (право — це система норм). Запросіть учнів пригадати, при вивченні яких навчальних предметів вони розглядали ті чи інші системи та навести приклади (нервова система, періодична система хімічних елементів, сонячна система тощо). Запропонуйте їм пояснити, що таке *система* (множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле).

Так як матеріал теми новий для учнів, тому варіантом роботи над цим питанням може бути **лекція з паузами** або **читання в парах / узагальнення в парах**. Після ознайомлення учнів із п. 3 підручника (с. 31) організуйте роботу з порівняння понять «система права», «галузь права», «інститут права». Далі, використовуючи **коло ідей**, запросіть учнів пояснити схему «Система права», вказавши її структурні елементи «галузь права», «інститут права».

4. Яка система законодавства

Організуйте роботу учнів над п. 4 підручника (с. 31–32) методом **читання в парах**: учні виписують із тексту в зошит нові поняття та усно пояснюють їх значення одне одному.

Далі запропонуйте учням, працюючи **індивідуально**, розглянути **схему** «Законодавство» (с. 32 підручника) та виконати завдання до неї. Запросіть 2–3 учнів озвучити результати своєї роботи.

III. Завершальний етап (10 хв)

Організуйте **бліц-дискусію** з теми: *Роль права і законодавства в житті суспільства* за такими запитаннями: *Пригадайте зі свого життя приклади вашої участі у правових ситуаціях. Які почуття це у вас викликало? Які викликає зараз? Як ви реагуватимете на прояви порушення норм права?*

Для підбиття підсумків уроку використайте метод **одна хвилина**: називайте поняття уроку «право», «джерела права», «система права», «система законодавства», пропонуючи учням протягом 1 хв. створити зв'язний текст.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням знайти інформацію про два нормативно-правові акти і, використовуючи «Добрі поради», записати її за відповідною схемою.

Урок № 6. Що таке правовідносини

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- визначати, у чому полягає особливість правовідносин;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття правоздатність, дієздатність, юридичні факти, дії, події, фізична особа, юридична особа;
- описувати склад правовідносин;
- характеризувати юридичні факти;
- висловлювати судження про важливість правовідносин у житті людини та суспільства.

Перебіг уроку**I. вступний етап (7 хв.)**

Застосуйте **коло ідей** для обговорення написаних учнями вдома творів-роздумів із теми «*Якою є роль норм права у житті суспільства та моєму особистому?*».

Далі попросіть учнів навести кілька прикладів, що регулюються нормами права. Зауважте, що з-поміж суспільних відносин виокремлюють ті, що врегульовані нормами права. Їх називають правовідносинами.

Оголошіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–28 хв.)**1. У чому особливості правовідносин**

Запропонуйте учням навести приклад правовідносин та пояснити, чим вони відрізняються від інших видів відносин, прочитавши текст пункту параграфу (с. 42) та своїми словами **записати в зошит** їх особливості. *Орієнтовна відповідь: Правовідносини відрізняються від інших суспільних відносин тим, що: відображають зв'язок людей у суспільстві; виникають на основі приписів норм права і регулюються ними; передбачають права і обов'язки їхніх учасників; охороняються державою так само, як і право.*

Далі запросіть учнів роздивитися **схему** (с. 42), виконати завдання до неї та зробити висновок про види правовідносин.

2. Який склад правовідносин

Запропонуйте учням методом **незакінченого речення** охарактеризувати склад правовідносин на основі п. 2 підручника (с. 43): *1. Людина як учасник правовідносин — це...; 2. Організація (установа, підприємство тощо), яка зареєстрована у встановленому законом порядку і бере участь у правовідносинах, — це ...; 3. Найважливіші властивості учасників (суб'єктів) правовідносин — їхні ...; 4. Правоздатність — це юридична можливість особи користуватися конкретним, встановленим законом ...; 5. Правоздатністю людина наділена з...; 6. Дієздатність — це надана суб'єктові можливість самостійно реалізувати свої права й ....*

Об'єднайте учнів в **малі групи** та запропонуйте їм проілюструвати елементи складу правовідносин, користуючись **схемою** на с. 44.

3. Що таке юридичні факти

Зберіть на дошці **асоціації** учнів щодо поняття «юридичні факти». Зверніть їхню увагу на визначення поняття (с. 44). Запропонуйте проілюструвати це визначення власними прикладами. Далі залучіть їх у **парах** до виконання завдання на с. 45:

А. Укладання договору оренди земельної ділянки між односельцями.

- Б. Сходження снігової лавини, що зруйнувала будівлі туристичної бази.*
В. Загибель у ДТП особи, яка має договір банківського кредиту.
Г. Викрадення підлітком гаманця з валізи жінки.
Д. Народження у подружжя двійні.
Е. Реєстрація шлюбу між громадянином України і громадянкою Польщі.
Запропонуйте розмістити ситуації в **таблицю**, вказавши лише її номер:

Дії		Події
правомірні	протиправні	

Зберіть думки учнів **колом ідей**.

III. Завершальний етап (10 хв)

Запропонуйте учням у **парах** поставити одне одному 2–3 запитання з теми уроку. Найцікавіше з них і відповідь на нього нехай вони запишуть у зошит. Далі запропонуйте учням **індивідуально** визначити елементи правовідносин в одній (на вибір) **ситуації**:

- А. Анатолій подав заяву про прийом на роботу.*
Б. Дмитрові на день народження батьки подарували велосипед.
В. Тетяна придбала у книжковому магазині юридичну енциклопедію.
Г. Олеся з необережності завдала легких тілесних ушкоджень Єлизарові.

Застосуйте **незакінчені речення**: *Сьогодні на уроці я дізнався / дізналася про...; Сьогодні на уроці я навчився / навчилася чи дізнався / дізналася ...; Мене здивувало, порадувало на уроці...*

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання: запропонуйте учням довести, використовуючи ознаки правовідносин, що, купуючи товар у магазині, вони вступають у правові відносини та зобразити схематично (малюнком) структуру цих правовідносин.

Урок № 8. Що таке юридична відповідальність

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати ознаки юридичної відповідальності;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття відповідальність, державний примус, юридична відповідальність;
- визначати види юридичної відповідальності та наводити приклади;
- характеризувати підстави юридичної відповідальності;
- висловлювати судження про доцільність юридичної відповідальності.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Запропонуйте учням прийомом **лови помилку** знайти та прокоментувати текст: **Правопорушення** — це протиправне суспільно-небезпечне діяння (дія або бездіяльність) особи, що не спричиняє наслідків та є підставою юридичної відповідальності. Залежно від ступеня суспільної шкідливості правопорушення можуть бути проступками або діяннями. Наприклад, водій керував автомобілем у стані сп'яніння — це злочин; а коли він перевищив швидкість, що призвело до загибелі людини, то йдеться про адміністративний проступок. Правопорушення поділяють на окремі види за сферами суспільних відносин, що регулюються відповідними нормами (галузями) права. З-поміж правопорушень розрізняють: цивільні — пошкодження майна роботодавця; адміністративні — злочини й правопорушення, передбачені Кримінальним кодексом України; дисциплінарні (у трудовому праві) — порушення трудової, службової, військової дисципліни; матеріальні (у трудовому праві) — невиконання або неналежне виконання зобов'язань, пошкодження майна, заподіяння моральної шкоди; кримінальні — посягання на публічний порядок, природоохоронні норми, правила дорожнього руху, порядок управління тощо.

Застосуйте прийом **свій приклад**: попросіть учнів навести приклади різних видів правопорушень з огляду на ступінь суспільної шкідливості та сфери суспільних відносин, щодо яких вчинено правопорушення. Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–30 хв)

Поставте учням наступні запитання: *Чи зустрічали ви в своєму житті поняття відповідальність? Чи завжди відповідальність наступає у формі примусу? А що таке примус?* Зверніть їхню увагу на основні поняття (с. 52).

1. Які ознаки юридичної відповідальності

Запропонуйте учням **індивідуально** знайти ознаки юридичної відповідальності в п. 1 параграфа та в тексті окремих статей Конституції України (с. 52–53) й оформити результати роботи в **таблицю** в зошиті:

Ознака юридичної відповідальності	Суть ознаки

2. Які є види юридичної відповідальності

Залучіть учнів до обговорення запитань: *Чи впливає на притягнення до юридичної відповідальності вік правопорушників? Як визначити, якою буде відповідальність тих, чия поведінка протиправна? Чи завжди особа відповідає за свою поведінку? Чому?* Потім запропонуйте учням порівняти результати своєї роботи з п. 2 параграфа (с. 53–54).

Далі запропонуйте учням у **малих групах** проаналізувати **правові ситуації** та визначити: *Які правопорушення вчинили фігуранти? Який вид юридичної відповідальності передбачено за такі дії? Чи накладатимуть на них юридичну відповідальність?*

А. Марійка (10 років), повертаючись із парку, вибігла на шосе. Її дії спричинили пошкодження автомобіля через маневрування водія.

Б. Віктор (15 років), катаючись на велосипеді, збив перехожого, який травмував руку.

В. Катерина (17 років) поцупила з вітрини магазину дороги сонцезахисні окуляри.

Г. Валентина (16 років), яка працює на пошті сортувальницею, з поважних причин запізнилася на роботу.

Д. Мар'ян (16 років), сперечаючись з однокласником, штовхнув його. Хлопець упав і зазнав струсів мозку.

Е. Людмила (15 років) назбирала в лісі конвалій, які занесені до Червоної книги України, і торгувала ними в громадському місці.

Є. Троє підлітків (14, 15 і 16 років) увечері зупиняли перехожих на центральному майдані міста й наполегливо просили гроші на утримання безпритульних собак.

Організуйте представлення результатів малих груп одна одній.

3. Що називають підставами юридичної відповідальності

За допомогою прийому **передай крейду** запропонуйте учням прокоментувати кожну з підстав юридичної відповідальності зі **схеми** (с. 55), починаючи словами *«це дуже важливо, щоб / для...»*.

III. Завершальний етап (10 хв)

Варіантом організації цього етапу уроку може бути **обговорення в загальному колі** запитань і виконання завдань (с. 54 підручника): *1. Що називають юридичною відповідальністю? 2. Які види юридичної відповідальності вам відомі? 3. Які підстави юридичної відповідальності існують? 4. Придумайте (пригадайте) ситуацію стосовно застосування до особи певного виду юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, дисциплінарної), представте її класу.*

Для підбиття підсумків уроку запропонуйте учням проаналізувати ст. 92 Конституції України (с. 56) та пояснити, як вона стосується теми уроку.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: 1) переглянути Інтернет новини і знайти ситуації, що містять інформацію (опис, повідомлення, репортаж) про ті чи ті правопорушення; звернути увагу на те, який вид відповідальності накладено на особу, винувату у вчиненні правопорушення; 2) підготувати короткий огляд однієї з таких історій за схемою: назва джерела інформації; про яке правопорушення йдеться; вид юридичної відповідальності, застосований до особи, яка його вчинила.

Урок № 11. Які правові взаємовідносини людини і держави

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «людина», «особа», «громадянин»;
- характеризувати підстави набуття і припинення громадянства України;
- розв'язувати правові ситуації, застосовуючи знання з теми;
- висловлювати судження про значення для людини права на громадянство.

Перебіг уроку

I. Іступний етап (10 хв)

Для активізації пізнавальної діяльності учнів використайте прийом **кошик ідей**: на дошці запишіть слово *Конституція* та запропонуйте учням згадати й

назвати те, що вони знають стосовно цього слова; всі відповіді учнів помістіть в імпровізований кошик. Далі запропонуйте учням пригадати з курсу історії події, пов'язані з ухваленням конституції в тій чи тій державі. В загальному колі організуйте обговорення запитання: *Чому держава Україна після проголошення її незалежності потребувала ухвалення нової Конституції?* Зверніть увагу учнів на назву II розділу Конституції України.

Оголосіть тему уроку та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–30 хв)

1. Хто такі людина, особа, громадянин

Запропонуйте учням **записати в зошит** визначення понять, винесених у назву п. 1 підручника, та придумати речення із кожним із них (с. 73). По витіканню часу запросіть кількох учнів озвучити записане та порівняти власні визначення із поданими в п. 1 підручника.

2. Що таке громадянство України

Розпочніть із запитання до учнів: *Чи маєте ви статус громадянина або громадянки? Якщо так, то який документ це підтверджує?* Запропонуйте учням ознайомитися зі ст. 25 Конституції України (с. 74). Запросіть порівняти поняття «громадянин», «апатрид», «біпатрид», заповнивши **таблицю** на основі тексту підручника (с. 74):

	громадянин	апатрид	біпатрид
Правовий статус			

За наявності часу проведіть із учнями **міні-дискусію**: *Чому, на вашу думку, законодавство переважної більшості держав не передбачає подвійного громадянства?*

3. Які підстави набуття і припинення громадянства України

Об'єднайте учнів у **малі групи** та запропонуйте їм виконати таке завдання: *У групах оберіть одну із підстав набуття громадянства України (схема на с. 76) та проілюструйте її прикладом. Представте результати своєї роботи іншим групам.*

Далі запропонуйте учням розглянути **схему** «Припинення громадянства України» (с. 77) та пояснити різницю між виходом із громадянства та втратою громадянства. Запросіть учнів до **малих груп**, в яких вони вже працювали, та запропонуйте проаналізувати **ситуації** (с. 77 підручника), закінчивши речення:

А. Семирічний Вася народився в Запоріжжі в сім'ї громадян України. Якось він запитав у вчительки: «Маріє Іванівно, у мене немає паспорта, тож я поки що не громадянин України?» Вчителька відповіла...

Б. Громадянин Естонії звернувся до Президента України з проханням надати йому громадянство України й отримав відповідь, що, згідно із законодавством України...

В. Колишня громадянка України після кількох років проживання в Ізраїлі повернулася до України. Після звернення до Президента України з проханням вона була...

Г. У подружжя, які є апатридами і постійно проживають в Україні, народилася дівчинка. Батьки збентежені: невже і їхня дитина залишатиметься особою без громадянства, аж доки вони не набудуть громадянства України? Правник їм відповів...

Д. Трирічний Петрик народився у Молдові, а нині він вихованець Будинку дитини м. Одеси. Щойно його усиновило подружжя — громадяни України. Відтепер у свідоцтві про народження Петрика вказано, що він громадянин...

Зберіть результати роботи груп **колом ідей**.

III. Завершальний етап (10 хв.)

Проведіть **загальне обговорення** запитань зі с. 78: 1. Як ви розумієте поняття «людина», «особа», «громадянин»? 2. Що таке громадянство? 3. На яких підставах набувають громадянство України? 4. Як припиняється громадянство України? 5. Які органи вирішують питання громадянства в Україні?

Запропонуйте учням сформулювати й записати **короткий висновок** про те, яке значення для людини має належність її до громадянства конкретної держави. Наголосіть, що учні можуть скористатися ст. 25 Конституції України.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: знайти у тексті розділу II Конституції України ті статті, які починаються зі словосполучень «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може знанавати», й ті, в яких вжито вислови «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується» та визначити, чим відрізняються ці статті.

Урок №№ 13–14. Які особливості організації державної влади і місцевого самоврядування в Україні

Після цих уроків учні/учениці зможуть:

- називати органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні;
- описувати повноваження Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування;
- характеризувати систему, принципи та завдання судової влади в Україні;
- аналізувати окремі статті Конституції України;
- висловлювати судження про форми участі громадян у житті держави та місцевої громади.

Перебіг уроку № 13

I. Вступний етап (10 хв)

Попросіть учнів назвати гілки влади та органи до кожної з них. Запитайте в учнів: Чому, на вашу думку, в державі є різні органи державної влади? (*учні мають вказати на те, що кожний орган виконує ті чи інші завдання, покладені на державу, власне через органи і здійснюється державна влада*).

Оголосіть тему й очікувані результати уроків 13–14. Наголосіть, що протягом цих двох уроків учні працюватимуть з Конституцією України, в положеннях якої визначено статус і повноваження органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

II. Основний етап (25 хв)

1. Як організовано державну владу в Україні

Запросіть учнів відповісти на запитання на с. 81 та вписати відповіді в ліву колонку **таблиці**: *Що таке державна влада? Де (в якому документі) закріплено її організаційні основи? На яких засадах побудовано державну владу в Україні? Якими є завдання органів законодавчої, виконавчої та судової влади в нашій державі?*

Знаємо	Дізналися

Організуйте опрацювання п. 1 параграфа методом **читання в парах** — **узгалянення в парах**. Потім запропонуйте парам об'єднатися в **малі групи**, де обмінятися думками щодо виконаного завдання. В цих самих **групах** запропонуйте учням пояснити **схему** на с. 86 та дати їй назву. *Орієнтовні відповіді: на схемі, яку можна назвати «Органи державної влади», показано засади поділу органів влади на три гілки — законодавчу, виконавчу, судову. Законодавчий орган, Верховна Рада України, утворюється шляхом виборів; вона ухвалює закони й визначає головні напрямки розвитку держави. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади; він утворюється шляхом призначення на посади Прем'єр-міністра та міністрів; основна його функція — виконавчо-розпорядча, тобто реалізація законів. На судову владу покладена функція контролю за дотриманням законів та розв'язання спорів. Президент України не належить до жодної з гілок влади.*

Запропонуйте учням повернутися до **таблиці** та внести відповідні записи в колонку «Дізналися». Таблиця *орієнтовно* може мати такий вигляд:

Знаємо	Дізналися
Державна влада, це влада, що реалізується через державні органи	Єдине джерело державної влади в Україні — народ, який здійснює владу через вибори та референдум
У Конституції України	У Конституції України та спеціальних законах
Вона є найвищою серед решти видів влади, її владна сила поширюється на все населення	Органи державної влади утворюють систему. В основі організації лежить принцип поділу влади.
Вони виконують законодавчу, виконавчу, судову, правоохоронну функції.	Законодавчий орган приймає закони, виконавчі реалізують їх, а судові контролюють дотримання законів, правоохоронні органи охороняють права та інтереси громадян і організацій, забезпечують публічну безпеку й правопорядок, борються з правопорушеннями

2. Які статус і повноваження Верховної Ради і Президента України

Запропонуйте учням відповісти на запитання (с. 86): 1) Яка основна функція парламенту України? (*ініціювати, обговорювати ухвалювати закони*); 2) Як він створюється й діє? (*народних депутатів обирають виборці, вони працюють сесійно*). 3) Чи належить Президент України до однієї з гілок влади? Які його повноваження? (*Президент не належить до жодної з гілок влади. Він є главою держави*).

Запропонуйте учням прочитати текст п. 2 підручника, використовуючи метод **читання з позначками**, де: значком «+» позначається відома інформація; «-» — невідома інформація, «!» позначають ту частину тексту, що містить неочікуване, те, що здивувало, «?» ставиться для позначення інформації, щодо якої в учнів виникли запитання, або про що учні хочуть дізнатися більше. Організуйте обговорення прочитаного в **загальному колі**.

Поділіть учнів на два варіанти й запропонуйте їм **індивідуально** опрацювати ст. 85 (табл. 1, варіант 1) і ст. 106 (табл. 2, варіант 2) Конституції України та заповнити **таблицю**, зазначивши номери пунктів статті. Результати роботи обговоріть **колом ідей**.

1. Повноваження Верховної Ради України

ухвалює рішення та призначає	надає згоду	затверджує та контролює
1, 2, 3, 5, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 34, 35	12, 25, 32	4, 6, 13, 14, 22, 29, 31, 33, 36

2. Повноваження Президента України

ухвалює рішення, призначає, надає	забезпечує, представляє, очолює, має право, здійснює	утворює, скасовує, вносить
4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 21, 22, 26	1, 2, 3, 18, 20, 24, 25, 27, 29, 29, 30	8, 15, 16, 19, 23, 28

III. Завершальний етап (5–7 хв)

Організуйте обговорення в **загальному колі** з учнями таких запитань: 1) *Як ви розумієте статус Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади?* 2) *Які основні завдання виконує парламент?* 3) *До якої гілки влади за своєю природою ближчі повноваження Президента?* 4) *Які повноваження Президента України як глави держави ви можете назвати?* 5) *Які повноваження виконує президент України як Головнокомандувач Збройними силами України?*

Домашнє завдання

Запропонуйте учням за допомогою Інтернету дізнатися й записати в зошит інформацію про те, як змінювався за роки існування держави Україна статус: а) Верховної Ради України; б) Президента України.

Урок № 15. Практичне заняття. Звернення громадян

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- наводити приклади видів звернення громадян;
- аналізувати окремі статті Конституції України та окремі положення Закону України «Про звернення громадян»;
- розв'язувати правові ситуації із застосуванням знань розділу;
- оцінювати значення права громадян на звернення.

Перебіг заняття

I. Вступний етап (10 хв.)

Запропонуйте учням презентувати результати виконання завдання № 3 (с. 93 підручника), назвавши за допомогою прийому **зразок намиста** виписану з мас-медіа інформацію щодо діяльності органів місцевого самоврядування.

II. Основний етап (25–30 хв.)

Зазначте про те, що органи державної влади чи місцевого самоврядування не завжди обізнані про гострі проблеми жителів певної території. Про те, як вирішити цю проблему, йтиметься на практичному занятті. Попросіть учнів пригадати, які є права громадян України щодо участі в житті держави.

Оголосіть тему заняття та його цілі.

1. Що передбачає право громадян на звернення

Розпочніть із запитань до учнів: *Чи звертався хтось із вашої родини до органів місцевого самоврядування? Якщо так, то з якого питання?* Далі запропонуйте учням прочитати фрагменти нормативно-правових актів (с. 94) і коментарі до них та пояснити у парах одне одному суть права громадян на звернення.

2. Які є види звернень

Запропонуйте учням у шести малих групах опрацювати статтю Закону України «Про звернення громадян» та правовий коментар (с. 94–95): групи за №№ 1, 3, 5 визначають види звернень; групи за №№ 2, 4, 6 — відмінності між видами звернень.

Орієнтовна відповідь:

1, 3, 5 групи: види звернень: *за змістом* — пропозиції, заяви, скарги; *за формою* — усні та письмові; *за учасниками* — індивідуальні та колективні.

2, 4, 6 групи:

Пропозиції і заяви	Скарги
Зміст не пов'язаний з порушенням прав та інтересів людей, що охороняються законом	Вказуються порушення прав та інтересів громадян, які захищаються законом
Розглядають ті органи і посадові особи, які наділені відповідними повноваженнями	Розглядають вищі у порядку підлеглості органи чи посадові особи щодо органів і осіб, дії яких оскаржують

Зберіть результати роботи груп **колом ідей**, надавши слово спочатку представникам груп за №№ 1, 3, 5, а потім — за №№ 2, 4, 6. Попросіть учнів навести приклади таких звернень.

3. Як розглядають звернення

Запросіть учнів **індивідуально** прочитати правовий коментар та записати в зошит у вигляді **короткого тезисного плану** основні положення щодо розгляду звернень громадян. *Орієнтовні відповіді: 1. Звернення громадян розглядаються і вирішуються упродовж 1 місяця з дня надходження; якщо не потребують додаткового вивчення — невідкладно, але не пізніше 15 днів; якщо неможливо впродовж місяця — не довше 45 днів. 2. Відповідь надає той орган, який отримав звернення і до компетенції якого належить вирішення порушених питань. 3. Відповідальність за неправомірну відмову в наданні відповіді та за подання звернень, що містять наклеп, образи, заклики до розпалювання ворожнечі тощо.*

Об'єднайте учнів у **пари** для представлення результатів своєї роботи.

4. Як звернутися до органу державної влади чи місцевого самоврядування

Запросіть учнів у малих групах до складання учнями **пам'ятки** щодо вимог до письмового звернення громадян.

Орієнтовна відповідь:

1. Звертайтеся до тих органів чи посадових осіб, які уповноважені вирішувати порушені питання.

2. Обов'язково зазначте свої прізвище, ім'я та по батькові й місце проживання, а також суть порушеного питання.

3. Зверніть увагу на те, що письмове звернення має бути підписане заявником із зазначенням дати.

4. Пам'ятайте, що звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику у 10-денний термін із роз'ясненням причин повернення.

Організуйте роботу учнів у тих самих **малих групах** щодо написання скарги, заяви чи пропозиції за зразком на с. 97 та складеної у групах пам'ятки. *Орієнтовна відповідь:*

*Голові Костопільської районної державної
адміністрації у Рівненській області
Мандрівникової Марини Микитівни,
с. Пісків, вул. Яскрава, 22 т. 0011123566*

Заява

Прошу вирішити питання зміни графіка руху автобусів за маршрутом Костопіль — Пісків, оскільки останній рейс до зазначеного населеного пункту відбувається о 18 годині, що не дає змоги жителям с. Пісків, які працюють на підприємствах та в установах м. Костопіль, дістатися додому. Школярі, які займаються у секціях та гуртках, змушені або відмовлятися від занять, або залишати заняття передчасно. Оскільки таких пасажирів не менше 35 осіб, цей рейс буде рентабельним.

Дата _____

Підпис _____

До заяви додаю:

- 1. Графік руху транспортних засобів за маршрутом Костопіль–Пісків.*
- 2. Розклад занять та список учнів, які займаються у ДЮСШ, школі мистецтв, будинку школяра.*
- 3. Розклад занять та список учнів, які навчаються у Костопільському будівельно-технологічному коледжі та медичному коледжі.*
- 4. Список працівників підприємств та установ, які працюють у м. Костопіль і проживають у с. Пісків.*

III. Завершальний етап (10 хв)

Запропонуйте учням **індивідуально** сформулювати короткий висновок про значення права людини на звернення та заповнити **листок самооцінювання** (с. 99). Запросіть до слова 2–3 учнів за бажанням.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: 1) провести інтерв'ювання одного з членів своєї родини щодо практичної реалізації права на звернення у їхньому житті; 2) підготувати зразки звернень з допомогою Інтернет-сайтів.

Урок № 18. Практичне заняття. Захист прав споживачів.

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- називати права споживачів;*
- аналізувати окремі положення Закону України «Про захист прав споживачів»;*
- розв'язувати правові ситуації з використанням знань і положень законодавства;*

- *вчиняти власні дії відповідно до норм права у правовідносинах, пов'язаних із купівлею й послугами.*

Перебіг заняття

I. Вступний етап (10 хв)

Запропонуйте учням прийом **знайди зайве**:

- *володіння, виготовлення, користування, розпорядження;*
- *приватна власність, комунальна власність, індивідуальна власність, державна власність;*
- *купівля-продаж, спадкування, набувальна власність, знахідка;*
- *вкуп, конфіскація, ревізіція, знищення.*

Запросіть учнів презентувати результати виконання завдання на с. 116 підручника, назвавши виписані вдома приклади документів із домашнього архіву, що засвідчують набуття чи припинення права власності на майно. Якщо є час, заслухайте відповіді 2–3 учнів щодо історичних подій стосовно права власності та їх наслідків.

Зазначте, що до початку уроку учні користувалися громадським транспортом, електроенергією, водою, купували продукти тощо. Запитайте в учнів: *Що для вас було найважливішим у всіх цих випадках?* Запропонуйте учням заповнити **опитувальник** (с. 117–118). Далі організуйте обговорення в **загальному колі** за запитаннями: *Які думки і почуття виникли у вас під час цієї роботи? Чи змінилося ваше розуміння поняття «розсудливий покупець»? Які запитання виявилися для вас легкими, а які важкими чи незрозумілими? Що ви очікуєте від цього заняття?*

Оголосіть тему та цілі практичного заняття.

II. Основний етап (25–30 хв.)

1. Хто такі споживачі, продавці, виробники і виконавці

Запропонуйте учням у групах навести **приклади** відносин *споживач — продавець, споживач — виконавець, споживач — виробник* та записати їх у зошит. Після презентації результатів роботи груп запропонуйте учням перевірити правильність виконання завдання за правовим коментарем підручника.

За допомогою прийому **коротше, ще коротше** запросіть учнів пояснити терміни «споживач», «продавець», «виробник», «виконавець».

2. Які права споживачів закріплено в законодавстві України

Об'єднайте учнів у **малі групи** й запропонуйте їм скласти **таблицю** на основі ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» (с. 119). *Орієнтовна відповідь:*

положення статті право на	це означає, що ...
захист своїх прав державою	є нормативно-правові акти: Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про захист прав споживачів».
належну якість продукції та обслуговування	товари (роботи, послуги) мають бути безпечними для життя, здоров'я людей, довкілля, а також не завдавати шкоди майну споживача. Тому на певні товари (наприклад, лікарські засоби, продукти харчування, вироби побутової хімії тощо) встановлюють термін придатності.

безпеку продукції	має право на перевірку якості, ваги, ціни товарів, які купує, демонстрацію безпечного і правильного їх використання
необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця)	інформація про товар (роботу, послугу) значиться в технічній документації, на етикетці чи упаковці. Надання інформації виключно іноземною мовою без перекладу слід розцінювати як відсутність необхідної інформації.
відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством	у разі порушення прав споживач має право обміняти товар на потрібніший чи якісніший, повернути витрачені гроші тощо.
звернення до суду та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав	є низка установ та організацій, які захищають права споживачів.
об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів)	створюються громадські організації та об'єднання.

У загальному колі організуйте обговорення ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» стосовно обов'язків споживачів: *Для чого включено обов'язки? Чи потребують, на вашу думку, обов'язки споживача розширення? Якщо так, то що саме ви додали б до переліку таких обов'язків?*

3. Як захистити права споживачів

Запропонуйте учням відповісти на запитання (с. 121): *Чи потрапляли ви/ваші батьки в ситуацію, коли було порушено ваші права споживача? З яких причин це сталося? Як ви/ваші батьки діяли в цій ситуації? Чи допомогло це розв'язати проблему?*

Об'єднайте учнів у 4 **малі групи**. Кожній групі запропонуйте одне запитання для обговорення до ситуації «Зіпсований відпочинок» (с. 121). *Орієнтовні відповіді:* 1. Помилка продавця: не надав інструкцію з користування, не продемонстрував намет, відмовився прийняти товар неналежної якості. Помилка покупця: не перевірила товар, не уточнили необхідну інформацію, не перевірила чек. 2. Так, оскільки споживач виявив вади через кілька днів, можемо припустити, що гарантійний термін не закінчився. Якщо гарантійний термін не встановлено, то покупець може висловити претензії упродовж 6 місяців. 3. Відмова продавця неправомірна, оскільки мова йде про товар неналежної якості (розірваний і погано пофарбований), а не підлягає поверненню лише товар належної якості, який був у використанні. 4. Марина може подати письмову претензію продавцеві, звернутися до державних органів, які контролюють дотримання законодавства щодо захисту прав споживачів чи до суду. З умови задачі не відомо про вік Марини. Якщо вона неповнолітня, то має звернутися до батьків (усиновлювачів), опікуна чи піклувальника або ж до правника. Якщо

порушення прав завдали споживачеві моральних або фізичних страждань, то суд може ухвалити рішення також і про відшкодування моральної шкоди.

Запросіть представників груп презентувати результати роботи у **загальному колі**. Далі організуйте роботу **малих груп** з написання скарги, використовуючи зразок скарги та поради, вміщені в підручнику (с. 123).

Орієнтовна відповідь:

*Директору магазину «Епіцентр»,
м. Київ, вул. Грушевського 135
Мандрівникової Марини Микитівни,
м. Київ, вул. Ярославів вал, 22/ 22 т. 0001234567*

Скарга

19 квітня 2017 року у Вашому магазині я придбала двомісний туристичний намет, вартістю п'ятсот гривень. Намет зберігався у магазинній упаковці на верхній полиці шафи, тому не міг зазнати негативного впливу.

Через 10 днів після покупки намету під час походу я виявила, що намет розірваний та погано пофарбований, що не дозволяє належним чином використовувати.

Згідно з п. 1 ст. 14 Закону України «Про захист прав споживачів» вимагаю замінити неякісний намет на новий належної якості негайно. Якщо намету немає в продажу — упродовж місяця. (безоплатно усунути вади товару; відшкодувати витрат на зашивання намету у майстерні; зменшити його ціну на 30%; замінити на такий самий товар іншої моделі з оплатою різниці в ціні).

У разі відмови у моїй законній вимозі залишаю за собою право звернутися до суду з позовною заявою про примусову заміну намету, а також про стягнення моральної шкоди, яку завдали мені Ваші незаконні дії.

Про своє рішення прошу повідомити мене письмово в установлений законом термін.

Додаю свідчення Подорожньої А. В. та Світлої С. М., які були присутні при укладенні договору купівлі-продажу.

Дата _____

Підпис _____

III. Завершальний етап (10 хв)

Запропонуйте учням **індивідуально** виконати завдання (с. 124): *Поверніться до опитувальника, який ви заповнювали на початку уроку. Чи змінилися ваші відповіді на ті чи ті запитання? Чому?* По закінченню цієї роботи учні, які бажають, озвучують свої результати на **загальне коло**.

Далі застосуйте прийом **заплічник**: учні на листку пишуть відповідь на запитання: *Які з тих знань, умінь, способів дій, що отримали на уроці, ви візьмете із собою в життя?* Ті, хто бажає, озвучує записане на **загальне коло**.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: 1) проаналізувати та записати в зошит зазначену на етикетці чи упаковці інформацію; 2) скласти скаргу (претензію) стосовно однієї із ситуацій завдання № 2 (с. 124).

Урок № 20. Батьки і діти

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- описувати права та обов'язки батьків та дітей;
- аналізувати окремі статті Сімейного кодексу України;
- розв'язувати правові ситуації з використанням знань і положень сімейного законодавства України;
- висловлювати судження щодо взаємних прав та обов'язків батьків та дітей.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Застосуйте метод **займи позицію** щодо одного із запитань: *Чи необхідна державна реєстрація шлюбу? Яке значення для жінки й чоловіка має державна реєстрація шлюбу?*

Запросіть 2–3 учнів презентувати результати виконання завдання зі складання короткої пам'ятки для тих, хто планує укласти шлюб. Запросіть до коментарів інших учнів класу.

Зазначте, що сім'я найчастіше уявляється як спільнота батьків та дітей.

Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (30 хв.)

1. Як виникають права і обов'язки матері, батька і дитини

Запропонуйте учням прочитати **індивідуально** п. 1 параграфу та записати в зошит відповіді на запитання (с. 130): 1) *Хто така дитина з правового погляду?* 2) *Що зумовлює права та обов'язки батьків і дітей?* *Орієнтовна відповідь:* 1 — особа до досягнення нею повноліття; 2 — походження дитини від цих батьків.

Об'єднайте учнів у **малі групи** та запропонуйте їм прочитати фрагменти нормативно-правових актів, уміщених у підручнику, і відповісти на запитання: 1) *Яких сторін правового статусу дитини вони стосуються?* 2) *Як закон захищає рівні права всіх дітей?* 3) *Які права мають батьки щодо своїх дітей?* *Орієнтовні відповіді:* 1 — рівність усіх дітей, незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза ним; 2 — шляхом видання відповідних законодавчих актів (Конституція України, Сімейний кодекс); 3 — рівні права батьків на виховання дітей, переважне право на особисте виховання дітей, вибір форм і методів виховання. Організуйте обговорення цих запитань **колом ідей**.

2. Які права та обов'язки батьків і дітей

Запропонуйте учням відповісти на запитання та виконати завдання на с. 131 за допомогою **уявного мікрофону**: 1) *Як ви розумієте те, що права батьків і дітей взаємні?* 2) *Назвіть основні групи прав та обов'язків батьків і дітей. Наведіть кілька прикладів до кожної групи.* 3) *Назвіть обов'язки батьків щодо дитини.* 4) *Назвіть обов'язки дитини щодо своїх батьків.* *Орієнтовні відповіді:* 1. Батьки турбуються про дітей, доки вони неповнолітні, а діти про батьків, коли вони непрацездатні. 2. Майнові і особисті немайнові права та обов'язки. 3. Забезпечувати одягом, їжею, поважати дитину, допомагати батькам тощо. 4. Піклуватися про своїх непрацездатних нужденних батьків та ін.

Щоб'єднайте учнів у **малі групи** та запропонуйте їм ознайомитися з основними правами та обов'язками батьків стосовно дітей (с. 131). Вислухайте представників 2–3 груп.

Запросіть учнів до обговорення запитання: *Що робити, якщо батьки не можуть дійти взаємної згоди щодо виховання дітей? (звернутися до суду, служби у справах дітей, запитати дітей).*

Запропонуйте учням ознайомитися із фрагментами СКУ стосовно майнових прав батьків та дітей і **скласти схему** «Майно батьків та дітей» та навести приклади.

Орієнтовний вигляд схеми:

Застосовуючи прийом **слухання за інструкцією**, запропонуйте учням прослухати вашу розповідь та відповісти на запитання: *До якого часу батьки утримують своїх дітей? Як визначається розмір утримання? Хто визначає розмір утримання? Чи можливе звільнення батьків від утримання?*

Далі організуйте аналіз учнями в **малих групах** на вибір **правової ситуації** 1) «Велика квартира для великої родини» (с. 133) на основі статей СКУ (с. 133–134); 2) «Син і батько» на основі статей СКУ (с. 135). *Орієнтовна відповідь:* 1) особливості права власності малолітніх та неповнолітніх осіб — батьки управляють майном без спеціального дозволу в інтересах дитини з врахуванням її потреб та використовувати дохід, але не мають права без дозволу органів опіки укладати договори, що потребують нотаріального посвідчення та реєстрації; рішення батьків Олекси буде правомірним при дотриманні перерахованих вище умов (дозвіл органу опіки та піклування, якщо не порушуються права неповнолітнього); 2) батьки мають право на утримання від своїх повнолітніх дітей, діти беруть участь у додаткових витратах; суд може відмовити Карпу Коробці позивачеві в його вимогах, оскільки він був позбавлений батьківських прав на 3 роки, негідно себе поводить та не надавав допомоги сім'ї, а може зробити виняток через його інвалідність і призначити виплату одноразової допомоги.

3. Як держава охороняє дитинство

Варіантом організації цього етапу уроку може бути залучення учнів до **коментованого читання** п. 3 (с. 135) та відповідей на запитання: *Які державні органи захищають права дітей? Які права дітей захищає держава?*

Запропонуйте учням у **парах** розглянути **схему** «Хто має право звернутися з позовом до суду про позбавлення батьківських прав» (с. 136) та поставити до неї запитання. Краще запитання представник пари презентує на **загальне коло**.

III. Завершальний етап (10 хв.)

Запропонуйте учням відповісти на запитання (с. 137): *1. Які права та обов'язки батьків і дітей називають особистими немайними? 2. Які права та обов'язки батьків і дітей майнові? 3. Що таке аліменти? 4. Які органи захищають права дитини в сім'ї? 5. Які підстави позбавлення матері, батька батьківських прав?*

Запросіть учнів у **парах** проаналізувати одну із запропонованих (на вибір) на с. 137 **правових ситуацій** (або винесіть це на домашнє завдання). *Орієнтовні відповіді:* А. Батьки мають переважне право перед іншими особами на виховання дитини, батьки мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони в шлюбі. Б. Батьки вправі визначати місце проживання своєї дитини; відбирати свою малолітню дитину в будь-якої особи, яка

тримає її у себе незаконно чи без рішення суду; батькам належить переважне право на особисте виховання дитини. В. Батьки мають право визначати прізвище, ім'я та по-батькові дитини; вони зобов'язані не пізніше як через один місяць із дня народження дитини зареєструвати її, визначитися з прізвищем, ім'ям та по-батькові. Якщо матір і батько не можуть дійти взаємної згоди з тих чи інших питань стосовно дитини, то їхній спір вирішуватиме служба в справах дітей або суд, а не бабуся.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням: 1) ознайомитися із відомостями, які містяться в особистому свідочстві про народження; 2) проаналізувати одну із ситуацій на вибір (с. 138), використовуючи матеріал підручника та «Добрі поради» (с. 136–137).

Уроки №№ 22–23 Неповнолітні працівники

Після цих уроків учні/учениці зможуть:

- пояснювати зміст права на працю та наводити приклади відносин, що регулюються нормами трудового права;
- пояснювати, що таке трудовий договір, називати його сторони;
- описувати права неповнолітніх у трудових відносинах;
- характеризувати особливості робочого часу, часу відпочинку та оплати праці неповнолітніх працівників;
- порівнювати особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми працівниками;
- називати види робіт, до яких заборонено залучати неповнолітніх працівників;
- формулювати власну позицію щодо важливості права людини на працю.

Перебіг уроку № 22

I. Вступний етап (10 хв)

Організуйте презентацію виконання учнями домашнього завдання методом **займи позицію**, оскільки правова ситуація «Із ким залишиться Софійка» дискусійна. Далі запропонуйте учням пояснити зміст українських народних приказок методом **уявний мікрофон**.

Застосовуючи метод **мозковий штурм у парах**, запропонуйте учням відповіді на запитання (запитання ставляться по рядах): I ряд: *Що таке право на працю?*; II ряд: *Які відносини регулює трудове право?*; III ряд: *Які умови прийому на роботу неповнолітніх?* Результати мозкового штурму запишіть на дошці чи аркуші паперу. Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (до 30 хв)

1. Як приймають на роботу неповнолітніх

Запропонуйте учням, використовуючи метод **читання в парах**, опрацювати п. 1 (с. 147–148). Надайте слово представникам 2–3 пар.

Далі запросіть учнів скласти **таблицю** «Праця неповнолітніх».

Вік	16 років самостійно може працевлаштуватись
Особливі умови	15 років — за письмовою згодою одного з батьків; 14 років — із відома одного з батьків, у вільний від навчання час

Трудовий договір	Обов'язкова письмова форма
Медичний огляд	Обов'язковий до вступу на роботу (щорічно до досягнення 21 року)
Документи	Паспорт (свідоцтво про народження), трудова книжка (якщо працював раніше), довідка про присвоєння ідентифікаційного номера платника податків, довідка про результати медичного огляду, неповнолітнім до 16 років — письмова згода одного з батьків
Робочий час під час канікул	14–15 років — 24 год. на тиждень; 16–18 років — 36 год. на тиждень;
Робочий час під час навчання	15 років — 12 год. на тиждень 16–18 років — 18 год. на тиждень (ця графа заповнюється після опрацювання п. 2 підручника)

Запросіть учнів виконати завдання на с. 148: обрати необхідні документи для прийому на роботу неповнолітньої особи із запропонованого переліку.

2. Який час встановлено неповнолітнім працівникам для роботи та відпочинку

Запропонуйте учням відповісти на запитання: 1) *Чи мусять неповнолітні працівники працювати нарівні з повнолітніми?* 2) *Чи передбачає трудове законодавство пільги для них щодо відпочинку?* Варіантом організації роботи над п. 2 може бути метод **навчаючи вчуся** (різновид роботи в парах, коли одні учні (умовно I варіант) опрацьовують матеріал про робочий час (с. 149), а інші (умовно II варіант) — матеріал про час відпочинку (с. 149–150). Далі учні по черзі знайомлять одне одного зі своєю інформацією. Результати роботи слід внести в останній рядок **таблиці** «Праця неповнолітніх».

Далі запропонуйте учням у **парах** проаналізувати правову ситуацію «Дарунок долі» (с. 150). Об'єднайте пари в **четвірки** та попросіть їх дійти згоди щодо розв'язку ситуації. Організуйте презентацію результатів роботи **четвірок колом ідей**.

3. Як оплачують працю неповнолітніх працівників

Запросіть учнів виконати завдання (с. 150) та зберіть їхні думки **колом ідей** із таких запитань: 1) *Що таке заробітна плата?* 2) *Чому держава встановлює мінімальну заробітну плату працівникам?* 3) *Як оплачують працю неповнолітніх працівників?* Далі запропонуйте учням порівняти свої думки з пунктом параграфа.

Запросіть учнів **індивідуально** відповісти на запитання (с. 151) і записати свої міркування в зошит: *Як оплачуватимуть працю 15-річного юнака, який працює під час зимових канікул?* Організуйте обговорення результатів виконання цього завдання **колом ідей**.

III. Завершальний етап (до 10 хв)

Запропонуйте учням **одним словом** відзначити: *Що найбільше сподобалося на уроці? Що було найкориснішим?* тощо.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, запропонувавши учням написати твір-роздум на тему: *Чому для людини є важливим право на працю.* Надайте учням інформацію про критерії оцінювання твору-роздуму.

Урок № 25. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність.

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати правові відносини, що регулює адміністративне право;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття та терміни: управління, адміністративне право, публічні відносини, адміністративне стягнення;
- визначати, які діяння є адміністративними правопорушеннями;
- характеризувати адміністративні стягнення;
- висловлювати судження про важливість адміністративних правовідносин у житті суспільства.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Запропонуйте учням **мозковим штурмом** назвати правові відносини, які, на їхню думку, врегульовує адміністративне право, та навести приклади. Всі ідеї учнів запишіть на дошці та узагальніть ці ідеї.

Оголосіть тему та цілі уроку.

II. Основний етап (25–30 хв.)

1. Які відносини регулює адміністративне право

Запропонуйте учням відповісти на запитання, вміщені перед п. 1: *Що таке, на вашу думку, публічне управління? Що регулює адміністративне право? Хто може бути суб'єктами адміністративно-правових відносин? У чому їх особливості?*

Запросіть учнів опрацювати цей пункт та записати 3–5 тез до нього. Потім можна повернути учнів до запитань, на які вони відповідали, й у разі потреби запропонувати відкоригувати відповіді.

Об'єднайте учнів у 3–6 **малих груп**, кожна з яких розглядає одну із ситуацій (с. 63):

А. Андрію 15 років, він навчається у 9 класі. Впродовж літніх канікул хоче працювати на збиранні врожаю пшениці, щоб заробити гроші на комп'ютер. Однак батько сумнівається, що він може працювати, адже Андрій ще малий.

Б. Володимиру 17 років. Після закінчення школи він бажає вступити до університету, але не знає, чи надають відстрочку від призову до лав Збройних сил України студентам.

В. 13-річна Олеся захоплюється грою в шахи, тож хоче знати, чи може вона в такому віці претендувати на здобуття спортивного розряду.

Організуйте обмін результатами роботи груп у загальному колі.

2. Які правопорушення належать до адміністративних проступків

Запропонуйте учням відповісти на запитання до п. 2 (с. 163) та записати свої думки в **таблицю** (в другу колонку). Запросіть учнів **індивідуально** прочитати п. 2 підручника й заповнити третю і четверту колонки таблиці:

Запитання	Я думаю, що...	Насправді	Чи мав / мала я рацію
Які ознаки адміністративного проступку?			
Які є адміністративні правопорушення?			

Які приклади адміністративних правопорушень?			
--	--	--	--

Об'єднайте учнів у **пари**, кожна з яких отримує одну ситуацію зі с. 164: визначити, куди слід звернутися та записати своє рішення в зошит.

А. Двоє 15-річних підлітків кидали каміння у вікна електропоїздів.

Б. 14-річна Наталя поцупила з портфеля однокласниці мобільний телефон.

В. Юнаки вночі розмалювали стіни будинку міської ради фарбою.

Г. 17-річний Мирослав у стані сп'яніння побився зі своїм однокурсником, нанісши йому тілесні ушкодження.

Д. Двоє десятикласниць, не бажаючи писати контрольну роботу, зателефонували до поліції і повідомили про те, що школу заміновано. На місце виклику прибули поліцейські та працівники служби з надзвичайних ситуацій.

Е. Олексій перевищив швидкість і на пішохідному переході збив перехожого. Потім водій утік з місця пригоди.

Є. Молодик нецензурно лаявся на зупинці громадського транспорту.

Ж. Двоє студентів, погрожуючи ножем, відібрали у перехожого гаманець.

Організуйте презентацію результатів роботи пар на **загальне коло**.

3. Що таке адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення

Запропонуйте учням пригадати види юридичної відповідальності. Запросіть їх розглянути **схему** на с. 165 й **обговорити в загальному колі** основні ознаки адміністративної відповідальності.

Запросіть учнів виконати таке завдання: *Запишіть індивідуально види адміністративних стягнень. У парах усно прокоментуйте одне одному їх суть. Разом обговоріть ефективність поданого на с. 166 стягнення, що застосовується до порушників правил дорожнього руху.*

Далі запропонуйте учням проаналізувати **правову ситуацію** «Невдале знайомство» (с. 167) й визначити, чи правомірно притягнуто до адміністративної відповідальності М. Михальченка.

III. Завершальний етап (10 хв.)

Застосуйте **незакінчені речення**: *Сьогодні на уроці я дізнався/дізналася про...; Адміністративне право регулює такі правовідносини: ...; Я знаю, що адміністративне правопорушення — це ...; Прикладами таких правопорушень можуть бути...; За вчинення будь-якої з таких дій настає...*

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, запросивши учнів виконати завдання на с. 168:

Ситуація 1. *Чи є в діях Тараса Тарасенка склад правопорушення? Якщо так, то якого? Чи накладуть на Тарас Тарасенка адміністративне стягнення?*

Паспорт із запізненням

18-річний Тарас Тарасенко, випускник коледжу, вирішив продовжити навчання в університеті. Аж тут виявилось, що вчасно Тарас паспорт не отримав, уважаючи це марудною процедурою, й досі проживає без нього. У приймальній комісії університету Тарасу повідомили, що паспорт є обов'язковим при подачі документів для вступу в університет. Сусідка Дарина, якій Тарас повідав свою іс-

торію, зауважила, що відсутність паспортного документа не дає змоги не тільки вступити до вищого навчального закладу, а й вирушити в мандри, одружитися чи отримати допомогу при народженні дитини. Тарас зрозумів, що незле було б мати документ, який підтверджує особу та засвідчує належність до громадянства. Він поквапився до центру надання адміністративних послуг.

Урок № 27. Кримінальна відповідальність і покарання

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття та терміни: «кримінальна відповідальність», «кримінальне покарання»;
- називати основні види кримінальних покарань;
- характеризувати та порівнювати окремі види кримінальних покарань;
- аналізувати й розв'язувати правові ситуації, застосовуючи положення ККУ та знання з теми.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Застосувати прийом **чарівний стілець**: один із учнів сідає на стілець посеред класної кімнати, а інші учні ставлять йому короткі запитання з попередньої теми.

Запросіть 2–3 учнів за бажанням виступити в ролі слідчих та розв'язати правову ситуацію з домашнього завдання (с. 176). У разі потреби подайте свої коментарі.

Оголосіть очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–30 хв.)

1. Що таке кримінальна відповідальність

Запропонуйте учням відповісти на запитання до п. 1 (с. 177): 1) *Що таке кримінальна відповідальність?* 2) *Як ви розумієте принцип кримінального права «без вказівки закону немає ні злочину, ні покарання»?* Попросіть їх у ході **індивідуально** опрацювання п. 1 порівняти свої відповіді з пунктом параграфу. Організуйте обговорення цих запитань у **загальному колі**.

Міні-лекцією зверніть увагу учнів на обставини, що: а) унеможливають злочинність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність, фізичний чи психічний примус, спричинення шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, виконання наказу, розпорядження чи спеціального завдання тощо); б) пом'якшують кримінальну відповідальність особи, винуватої у вчиненні злочину (зізнання, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину, вчинення злочину неповнолітньою особою, вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, під впливом погрози, примусу, через матеріальну, службову залежність чи у стані сильного душевного хвилювання); в) обтяжують покарання (особа вчинила злочин повторно чи в складі групи осіб за попередньою змовою; вчинила суспільно небезпечне діяння на підставі расової, національної та релігійної ворожнечі або розбрату; злочин учинено з особливою жорстокістю або він спричинив тяжкі наслідки; вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані, чи щодо особи, яка залежить матеріально чи по службі від винуватого; із використанням малолітнього або особи, що страждає на психічне

захворювання чи недоумство; в стані алкогольного сп'яніння або у такому, який спричинило вживання наркотичних або інших одурманюючих засобів тощо).

Запропонуйте учням у **парах** установити, яких фігурантів ситуацій можуть притягнути до кримінальної відповідальності та обґрунтувати це (с. 178): *А. Водій вантажного автомобіля Микита викинув побутове сміття на узбіччі лісу. Б. Олена зберігала вдома травматичну зброю без спеціального дозволу. В. Георгій жив з того, що продавав речі, які діставав із могил небіжчиків.*

Організуйте обговорення результатів парної роботи в **загальному колі**.

2. Що таке покарання

Запросіть учнів **індивідуально** виконати завдання до п. 2, користуючись текстом підручника (с. 178–179). Далі запропонуйте їм у **трийках** розглянути **схему** (с. 179) та на її основі визначити спільні й відмінні риси покарання та адміністративного стягнення, коротко записавши це в зошит у вигляді **таблиці**.

	Адміністративне стягнення	Покарання
Спільне		
Відмінне		

3. Які є види покарань

Опрацювання п. 3 параграфу можна організувати за допомогою **таблиці**, яку учні складають **індивідуально** (с. 180–181).

Покарання, що носять майновий зміст	Покарання, пов'язані з обмеженням свободи особи	Покарання, що передбачають виконання певних робіт	Покарання, що стосуються військовослужбовців

III. Завершальний етап (10 хв.)

Застосуйте прийом **чиста дошка**: напишіть на чистій дошці посередині з слово **покарання**, та запросіть учнів по черзі підійти і записати поняття чи словосполучення з теми, пов'язаної з цим словом.

Якщо буде час, запропонуйте учням **індивідуально** обґрунтувати чи спростувати твердження відомих політичних і культурних діячів: *1) Перша умова виправлення — визнання своєї вини (Лев Толстой). 2) Покараний злочинець — це приклад для всіх злочинців; невинувато засуджений — це питання совісті всіх чесних людей (Жан де Лабрюєр).*

Запросіть до слова 2–3 учнів за бажанням.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням такі запитання й завдання: 1) Як співвідносяться між собою поняття «кримінальна відповідальність» і «покарання»? 2) Порівняйте (на вибір): а) адміністративний арешт і арешт у кримінальному праві; б) громадські роботи в адміністративному праві й громадські роботи в кримінальному праві. 3) Які обставини враховує суд, коли призначає покарання?

Урок № 28. Практичне заняття. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- розповідати про вік, з якого настає певний вид відповідальності;
- характеризувати особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- описувати стягнення та покарання, що застосовуються до неповнолітніх;
- цінювати поведінку людей з огляду на вчинене діяння.

Перебіг заняття

I. Вступни етап (10 хв)

Застосуйте прийом **правових сніжків**: скручіть листки паперу із запитаннями і кидайте тому чи тому учневі — вони розгортають листок і відповідають на запитання. *Орієнтовні запитання*: 1) *Що таке кримінальне право?* 2) *У чому особливість адміністративного права?* 3) *Які покарання застосовуються до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення?* 4) *Які обставини пом'якшують кримінальну відповідальність?* 5) *Що робить юридичну відповідальність більш суворою?*

Застосуйте прийом **свій приклад**: один учень називає кримінальне правопорушення, а інший — покарання, що ймовірніше може бути застосоване за його вчинення. У разі потреби запросіть учнів знайти відповідну інформацію за допомогою гаджета в Інтернеті.

Оголосіть тему та очікувані результати заняття.

Об'єднайте учнів в **малі групи**, в яких вони працюватимуть протягом усього заняття.

II. Основний етап (25–30 хв.)

1. Як неповнолітні відповідають за вчинення адміністративного правопорушення

Запропонуйте учням у **6 малих групах** ознайомитися з правовим коментарем (с. 182–183) та проаналізувати одну із **правових ситуацій** за запитаннями до неї (с. 183): групи за №№ 1, 3 — ситуацію «Похизувався»; групи за №№ 2, 5 — ситуацію «Порибалили»; групи за №№ 4, 6 — ситуацію «Пожартували». У кожній двійці груп жеребом визначить групу-доповідача й групу-експерта. Організуйте представлення результатів роботи малих груп (для розв'язання правових ситуацій забезпечте учнів роздрукованими статтями 13, 24–1, 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

2. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Запропонуйте учням, продовжуючи працювати в тих самих **малих групах**, на основі правового коментаря визначити особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб (с. 184–185). Зберіть результати роботи груп методом **коло ідей**. Потім організуйте обговорення в **загальному колі** запитання: *Чому вчинення злочину неповнолітнім визнане обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність?*

Запропонуйте учням у тих самих **малих групах** опрацювати правовий коментар (с. 185, ст. 105 ККУ) та визначити, що таке примусові заходи виховного характеру, коли та до кого їх застосовують. Зберіть міркування груп **колом ідей**.

Потім організуйте виконання групами таких завдань: *групи №№ 1, 3: пригадати (вигадайте) ситуацію, коли злочин вчинила малолітня особа і розіграти її; групи №№ 2, 5 виконуватиме роль експертів та пояснюватиме, що буде з цією осо-*

бою; групи №№ 4, 6 гратимуть роль поліцейських, адвокатів; вони мають пояснити, хто нестиме юридичну відповідальність в такому разі.

Зауважте на використанні учнями ст. 498 та 166 ККУ (с. 186).

3. Які види покарань застосовують до неповнолітніх, які вчинили злочин

Запропонуйте учням **індивідуально** заповнити в зошиті **таблицю** (с. 186).

Далі запросіть учнів у тих самих **малих групах** обговорити такі запитання:

1) Чому до неповнолітніх осіб, винуватих у вчиненні злочину, застосовують окремі види покарань із указаних у ККУ? 2) Чому міра цих покарань інша, як для повнолітніх осіб, винуватих у вчиненні злочинів?

Зберіть результати роботи групи у вигляді 3–4 тез на **загальне коло**. У разі потреби надайте свої коментарі.

Тепер запропонуйте групам за №№ 1, 3, 5 обрати та проаналізувати **правову ситуацію** «Малолітній крадій», а групам за №№ 2, 4, 6 — ситуацію «Звільнення від покарання» (с. 187), відповівши на запитання до них.

По закінченню роботи запросіть представників груп презентувати результати роботи групи на **загальне коло**.

III. Завершальний етап (10 хв.)

Запропонуйте учням заповнити **листок самооцінювання** (с. 188). Запросіть 2–3 учнів за бажанням повідомити класу свої результати.

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, запропонувавши учням уявити себе аналітиками й визначити, як можна зупинити зростання підліткової злочинності в нашій країні (с. 188). Основні тези мають бути записані в зошит.

Урок № 30. Ми і поліція

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати, хто такі дільничні та патрульні офіцери поліції;
- називати основні вимоги до осіб, які мають намір працювати в поліції;
- аналізувати окремі статті закону України «Про Національну поліцію»;
- висловлювати власні судження щодо особливостей роботи поліцейських.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (10 хв)

Зазначте, що в житті бувають випадки, коли наші права та свободи порушуються і для їх захисту ми звертаємося до поліції.

Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–30 хв)

1. Що таке поліція

Запропонуйте учням перед **індивідуальним** опрацюванням п. 1 відповіді на запитання до нього: *Із якими підрозділами поліції ви зустрічалися на вулицях вашого населеного пункту? Учому, на вашу думку, полягає завдання поліції?*

Запросіть учнів опрацювати п. 1 параграфа (с. 202–203) за допомогою методу **читання з позначками**, використавши таке маркування: «v» — відома інформація; «+» — нова інформація; «-» — прочитане суперечило моїм уявленням, здивувало мене; «?» — хочу дізнатися більше. Зберіть відповідно до позначок думки учнів на **загальне коло**.

Поверніть учнів до запитань до нього та попросіть їх порівняти: *Чи змінилися ваші відповіді на запитання? Якщо так, то в чому?*. Вислухайте коментарі 3–4 учнів.

Запропонуйте учням у **трійках** розглянути **схему** на с. 202 підручника та спрогнозувати, що належить до компетенції різних підрозділів національної поліції. Вислухайте кілька представників груп. *Орієнтовні відповіді*: кримінальна — розслідує кримінальні злочини; патрульна — стежить за правопорядком, дотриманням правил дорожнього руху, надає допомогу тим, хто її потребує; охорони — охороняє важливі об'єкти; спеціальна — забезпечує громадський порядок на об'єктах, які мають особливе значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи; особливого призначення — боротьба з тероризмом, охорона важливих об'єктів державного значення.

2. Якими повноваженнями наділено поліцейських

Запропонуйте учням у **парах** пригадати з кінофільмів, книг чи повідомлень Мережі дії поліцейських у певних ситуаціях та записати їх у зошит. Об'єднайте пари в **четвірки** та запропонуйте таким складом обговорити згадані ситуації. Потім запропонуйте учням **індивідуально** порівняти власні записи із п. 2 параграфа (с. 203). Запросіть 2–3 учнів представити результати своєї роботи.

Далі зазначте, що в Законі України «Про національну поліцію» є таке нове поняття як *поліцейське піклування*. Запропонуйте учням ознайомитись зі ст. 41 Закону (с. 204) та відповісти на запитання: *1) Яких осіб стосується поліцейське піклування? 2) В яких ситуаціях діятимуть ці положення? 3) Як має чинити поліцейський у разі захисту цих осіб?*

Організуйте презентацію результатів виконання завдання **колом ідей**.

3. Як стати поліцейським

Запропонуйте учням за допомогою **уявного мікрофону** спрогнозувати вимоги до особи, яка бажає стати поліцейським. Потім запросіть учнів **індивідуально** порівняти свої думки з п. 3 параграфа та представити результати роботи на **загальне коло**.

Попросіть одного учня вголос прочитати текст присяги поліцейського. Запросіть учнів до **обговорення в загальному колі** запитання: *Якими були б ваші власні почуття, якби вам довелося виголошувати присягу поліцейського?*

4. Чому дільничного називають «офіцером першого контакту»

Запропонуйте учням (тим, хто знає) назвати свого дільничного офіцера поліції та завдання, які він виконує. Якщо таких учнів не виявиться, попросіть усіх учнів у якості домашнього завдання дізнатися про це.

Далі запропонуйте учням порівняти свої думки з п. 4 параграфа (с. 206) та, за потребою, доповнити свою відповідь, або ж прочитати текст пункту та прокоментувати його назву.

III. Завершальний етап (10 хв)

Запросіть учнів у **загальному колі** відповісти на запитання (с. 207): *1) Для чого поліцейські, на вашу думку, носять форменний одяг? 2) Як слід поводитися при спілкуванні з дільничним чи патрульним офіцером поліції?*

Домашнє завдання

Прокоментуйте домашнє завдання, пропонуючи учням на вибір виконати одне із завдань: 1) З'ясувати та занотувати у зошит інформацію про те, де розташовані найближчі до вашого будинку поліцейський відділок чи дільничний

офіцер поліції (можна знайти цю інформацію в Інтернеті) 2) Підготувати практичний порадник на одну з тем «Як звернутися до поліції», «Як спілкуватися з патрульним або дільничним офіцером поліції».

Урок № 33. Підсумкове узагальнення «Правова обізнаність — запорука успіху»

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- називати, пояснювати та застосовувати основні поняття курсу;
- аналізувати та критично оцінювати власні знання та уміння;
- висловлювати власну думку з використанням знань і положень законодавства.

Перебіг уроку

I. Вступний етап (5 хв.)

Зверніть увагу учнів на те, що вони закінчують вивчення предмета «Основи правознавства» в 9 класі. Для розминки запропонуйте прийом **знайди пару**, наприклад: республіка — монархія, правопорушення — відповідальність, батьки — діти, права — обов'язки, проста держава — складна, мораль — право.

Оголошіть тему та очікувані результати уроку.

II. Основний етап (25–30 хв)

Запросіть учнів заповнити в зошитах підсумковий опитувальник (с. 214–215) та порівняти свої відповіді з тими, які були у вступному опитувальнику на початку вивчення предмета. Організуйте обговорення результатів роботи учнів у **загальному колі** за запитаннями: 1) *Які думки та почуття виникли у вас під час виконання цієї роботи?* 2) *Чи змінилося ваше розуміння значення права у вашому житті? Як саме?* 3) *Які питання тепер для вас легкі, а які залишилися незрозумілими? Чому?* 4) *Порівняйте ваші відповіді з відповідями на вступному уроці з основ правознавства. Як ви гадаєте, чи вдалося вам досягнути викладений матеріал?* 5) *Про що ви дізналися, чого навчилися за цей рік?*

Запросіть до слова 2–3 учнів із кожного запитання.

Далі запропонуйте учням написати **твір-роздум** (до 100 слів) на тему «*Чи є правова обізнаність запорукою успіху?*». Відведіть на це 8–10 хв.

По витіканню часу запропонуйте учням у **парах** обмінятися думками одне з одним. Можна заслухати кількох учнів за бажанням у **загальному колі**.

III. Завершальний етап (10 хв)

Застосуйте прийом **заплічник**: попросіть учнів на невеликому аркуші (стікері) протягом 1 хв. написати відповідь на запитання: *Які з тих знань, умінь, способів дій, отриманих на уроках, ви візьмете із собою для використання у житті?* Потім запропонуйте учням, які бажають, прикріпити ці листки на дошку й озвучити написане.

Література

1. Будас А. П. Методика навчання правознавства студентів економічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Анна Пилипівна Будас — К., 2012.— 209 с.
2. Буцька Л. М. Новий українській школі — новітній підручник із правознавства (рецензія на рукопис підручника Т. О. Ремех, О. І. Пометун «Основи правознавства» (9 клас) для загальноосвітніх навчальних закладів, поданого на конкурс підручників для 9 класу) // Український педагогічний журнал.— № 1, 2017.— С. 123–127.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко.— 2-ге вид., допов. й виправ.— Рівне: Волинські обереги, 2011.— 552 с.— С. 373.
4. Жидкова Н. М. Формування предметних умінь із правознавства в учнів 9–10 класів: автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 / Н. М. Жидкова; Інститут педагогіки НАПН України.— К., 2012.— С. 11.
5. Закон України «Про освіту».— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
6. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з правознавства (практичний курс): 9 клас / Т. О. Ремех, С. П. Ратушняк.— К.: Центр навчально-методичної літератури, 2011.— 64 с.
7. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін.; за заг. ред. О. В. Овчарук.— К.: К.І.С., 2004.— 112 с.
8. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. / Міністерство освіти і науки України.— К.: ВТФ «Перун», 2004.— 176 с.
9. Майорський В. В. Методика навчання конституційного права учнів профільних класів.— дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Вячеслав Віталійович Майорський; Інститут педагогіки НАПН України.— К., 2016.— 287 с.
10. Майорський В. В. Організація самостійної роботи учнів класів правового профілю: методичний аспект / В. В. Майорський // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». Випуск 45.— Вінниця: «ТОВ Нілан ЛТД», 2016.— С. 23–27.
11. Майорський В. В. Питання оцінювання навчальних досягнень із правознавства учнів класів юридичного профілю // Проблеми та перспективи розвитку освіти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 березня 2016 року).— Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016.— С. 55–58.
12. Мирнінко І. Г. Викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах області у 2011–2012 навчальному році: інструктивно-методичний лист / І. Г. Мирнінко.— Миколаїв: ОППО, 2011.— 40 с.
13. Наровлянський О. Д. Правознавство: підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень).— К.: Грамота, 2010.— 272 с.: іл.
14. Нова українська школа: основи Стандарту освіти.— Львів, 2016.— 64 с.
15. Основи правознавства. 9 клас: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. Ремех, О. Муза, Р. Євтушенко, В. Сутковий, Т. Зорнік, Л. Лоха, В. Силенко // Історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році; оновлені на компетентнісній основі навчальні програми для 5–9 класів ЗНЗ; методичні коментарі провідних науковців щодо впровадження ідей Нової української школи.— К.: УОВЦ «Оріон», 2017.— С. 88–94.
16. Пишко О. Л. Аналіз і розв'язування правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників / О. Л. Пишко // Права людини та громадянина в Україні: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Ніжин, 16 листопада 2013 р.) / Управління освіти і науки Чернігівської ОДА, Ніжинський обл. пед. ліцей Чернігівської обл. ради, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя.— Ніжин, 2012.— С. 221–223.
17. Пишко О. Домашні завдання із правознавства в 9-му класі: особливості та специфіка їх відбору та виконання / Олена Пишко // Проблеми підготовки сучасного вчителя: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін.].— Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014.— Вип. 9.— Ч. 2.— С. 43–47.

18. Пишко О.Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів 9 класів.— дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Олена Леонідівна Пишко; Інститут педагогіки НАПН України.— К., 2015.— 251 с.
19. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання /О. І. Пометун.— Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання.— 2014.— № 5–6 (8) вересень–грудень.— 96 с.
20. Пометун О.І. Інтерактивні методи навчання / Олена Пометун // Історія в школах України.— 2004.— № 4.— С. 39–43.
21. Пометун О.І. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман.— К.: Генеза, 2005.— 328 с.
22. Пометун О. Після цього уроку ваші учні зможуть..., або Поговоримо про результати навчання // ІВШУ.— 2004.— № 4.
23. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: навч.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко.— К.: А.С.К., 2004.— 192 с.
24. Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 кл. / О. Пометун, Т. Ремех [Текст].— К.: Літера ЛТД, 2009.— 192 с.— С. 180.
25. Практичне право: навч. посібн. для 8 (9) класів загальноосвіт. навч. закл. / О.І. Пометун, Т.О. Ремех, І.М. Гейко; За ред. Пометун О.І.— К.: Генеза, 2002.— 168 с.
26. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України № 1392 від 23.11.2011 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України.— 2012.— № 4–5.— С. 3–56.
27. Ремех Т.О. Компоненти і прояви правової предметної компетентності учня / Народна освіта.— № 3 (27), 2015.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: www.narodnaosvita.kiev.ua
28. Ремех Т.О. Концептуальні підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів з правознавства в основній школі / Т.О. Ремех // Вересень. Науковий часопис: Спецвипуск, 2013.— С. 93–100.
29. Ремех Т.О. Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів: дис. ... канд. пед. наук.: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Тетяна Олексіївна Ремех.— К., 2011.— 270 с.
30. Ремех Т.О. Основи правознавства 9 клас. Тестовий контроль знань / Т.О. Ремех.— Київ: Літера ЛТД, 2017.— 112 с.
31. Ремех Т.О. Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т.О. Ремех, О.І. Пометун.— Київ: Літера ЛТД, 2017.— 224 с.
32. Ремех Т. Підбиття підсумків уроку з практичного курсу правознавства. З циклу «Як навчати правознавства цікаво й ефективно» / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання.— 2011.— № 8.— С. 39–42.
33. Ремех Т.О. Практичні заняття з правознавства: методичний аспект // Український педагогічний журнал.— № 4, 2016.— С. 43–51.
34. Ремех Т.О. Реалізація внутрішньопредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства. / Т.О. Ремех // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; наук. ред.— О.М. Топузов].— К.: Педагогічна думка, 2015.— Вип. 15.— Ч. 2.— С. 209–220.
35. Ремех Т.О. Реалізація міжпредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; голов. ред.— О.М. Топузов].— К.: Педагогічна думка, 2014.— Вип. 14.— С. 611.
36. Ремех Т. Роль і місце цілепокладання в компетентнісно орієнтованому навчанні учнів правознавства / Т.О. Ремех // Історія в рідній школі.— 2015.— № 10.— С. 23–25.
37. Ремех Т. У чому особливості основного етапу уроку з практичного курсу правознавства (з циклу «Як навчати правознавства цікаво і ефективно») / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання.— 2011.— № 5.— С. 29–33.
38. Ремех Т. Як підготувати й провести практичні заняття з правознавства в старшій школі / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання.— 2016.— № 11 — С. 34.
39. Рябовол Л.Т. Понятійний апарат шкільних курсів правознавства: загальна характеристика та особливості [Електронний ресурс] / Л.Т. Рябовол // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка.— 2012.— № 64.— С. 134–139.— Режим доступу: <http://www.nniif.org.ua/File/12rltpas.pdf>, вільний.— Назва з екрана.

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Ремех Тетяна Олексіївна

Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства

Методичний посібник

Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 30.10. 2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Newton. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,8
Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38044 332–84–73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.